

मुनि जिनविजय-सम्पादित ग्रन्थावली

- १ जैनतत्त्वसार—हिन्दी भाषांतर.
- २ विश्वसिद्धिवेणि—संस्कृत हिंदी.
- ३ कृपारसकोष—संस्कृत हिंदी.
- ४ शत्रुंजयतीर्थोद्धार प्रबंध—संस्कृत हिंदी.
- ५ द्रौपदीस्वयंवर नाटक—संस्कृत हिंदी.
- ६ प्राचीन जैनलेखमंग्रह भाग १. संस्कृत गृजराती.
- ७ " " " भाग २. " "
- ८ जैन ऐतिहासिक गूर्जरकाव्य संचय—गृजराती.
- ९ हरिभद्राचार्यस्य समयनिर्णयः—(संस्कृतनिबन्धः)
- १० कुमारपालप्रतिबोधः—(गायकवाडम् ओरिएण्टल सीरीज.)
- ११ प्राकृतकथामंग्रहः—(गृजरात पुगतन्त्र मन्दिर ग्रंथावली.)
- १२ पालीपाठावली. " " " "
- १३ अभिधानपदीपिका—पालीशब्दकोष. " "
- १४ जैनसाहित्यमंशोधक त्रैमासिक पत्र. खंड १-२.

छपाता ग्रन्थो

- १५ प्राचीन गृजराती गद्यमन्दर्भ.
- १६ पट्टावलीमंग्रहः
- १७ विजयदेवमाहात्म्य.
- १८ गृजरातनां इतिहासनां साधनो.

जैनसाहित्यसंशोधक ग्रन्थमाला ।

अहम्

श्रीहरिभद्राचार्यस्य समयनिर्णयः ।

(प्रथम-प्राच्यविद्यापरिषदर्थे लिखित)

लेखक: —

मुनिराज-श्रीजिनविजयः ।

— ۱۲۴ —

THE DATE OF HARIBHADRA'S RI

137

MUNIRAJ SHRI JINAVIJAYA

2000

and the International Commission, November 1960) 1

प्रकाशक —

जैनसाहित्यसंशोधक समाज

फर्ग्युसन कॉलेज रोड, पूना सिटी ।

॥ अईप् ॥

। नमोऽर्जुने धर्मणाय नमवते महावीरय ।

श्रीहरिभद्राचार्यस्य समयनिर्णयः ।

श्राजिनश्चासनप्रभावनाप्रभाताविभाविनाभम्करः, सितपटपटलप्रधानभावचानिकपुरुषप्रवरः, प्रभू-
तप्रकरणप्रबन्धप्रणयनचतुरः, स्याद्वादमुद्रासंस्थापनकधुरन्धरः, षडदर्शनशास्त्रवार्ताभिज्ञधौरेयः, सुगृही-
तनामधेयः श्रीहारभद्रागुर्निर्माको जैनधर्मीयः सुप्रसिद्ध आचार्यः पुराऽभवत् । तेन धार्मिकविषयवि-
वेचकाः, दार्शनिकसिद्धान्तप्रतिपादकाश्च मननीया भूयांसो ग्रन्था अग्रन्थिषत् । भिन्नभिन्नदर्शनानि,
मनानि च मध्यम्यबुद्ध्या कोमलपद्धतिपुरस्सरमालोचयन्ः, विपक्षीयविचारकाणामपि गौरवपूर्वकं
नामोल्लेखं कुर्वन्तो भारतपतिहासं उल्लेखनीया ये केचन विद्वांसः स्युः, तेष्बन्ध विदूषो नाम प्रथमो-
द्धेययोग्यं वर्तते ।

यद्यपि जैनीय इतिहासे हरिभद्रनामकानामनेकेषामाचार्याणामुल्लेखा लभ्यन्ते, परन्तु यद्वादिष्य
वयमपरितनानि विवेकणानि निर्दिश्यामः, स सर्वेषां प्रथमः—अर्थादादिसो हरिभद्रः—ज्ञातव्यः । तस्यैव
प्रथमहरिभद्राचार्यस्य सत्तासमयसम्बन्धि विचारणम्, निर्णयविधानं चास्माकं प्रस्तुतनिबन्धस्य विषयः।

अस्माभिर्गदावेव भूचितम्, यत्—श्रीहरिभद्रो निखिलदर्शनशास्त्रतलम्पर्शी विद्वानासीत् । त-
स्मिन् विषये तेनानेके लघवः, महान्ध्र ग्रन्था रचिता वर्तन्ते । तेषु ग्रन्थेषु स्थले स्थले भारतवर्षी-
याणामनेकेषामादित—चैदिक—बौद्ध—तत्त्वज्ञानामाचार्याणां धर्म-तत्त्व-विचारा आलोचिताः, प्रत्यालोचि-
ताश्च दृश्यन्ते । अतः कारणात् श्रीहरिभद्रभूम्भस्तिन्वसमयनिश्चये सञ्जाते तत्पूर्ववर्तिनामन्यकतिपयदा-
र्शनिककोविदानां सत्तासमयविषयेऽपि कतिचिद् ज्ञातव्या वार्ता ज्ञातुं शक्याः ।

यूरोपीयपण्डितेषु प्रायः सर्वतः प्रथममध्यापकपिटर्मन (Professor P Peterson) महाश-
वेन हरिभद्रस्य परिचयः प्राप्तः । तेन च स्वीये चतुर्थे कार्यविवरणे (Fourth Report on Sk Mss.
1886 92,) धार्मिकनीतिस्वरूपस्यानुपमतया प्रतिपादकं संस्कृतसार्वाह्वयहृदयहारायमाणम् ' उपमि-
निबन्धप्रपञ्चा—कथा ' नामानं सहृदयहृदयङ्गमं कथाग्रन्थं रचयितुं जैनसाधोः श्रीसिद्धर्षेः परिचयं काण-
यना हरिभद्रविषयेऽपि क्रियानुल्लेखः कृतः । तत्पश्चात्, क्लत्त (J Klatt) ल्युमन (E Leumann)
बाकोबो (H Jacobi) बोल्लिनि (A Ballini) मिरोनो (N. Mironow) प्रभृतिभिरन्यैः प-

१ दृष्टव्यम्—प० हरिभद्रविद्वासाधिलिखित—' हरिभद्रसूरिपरिचयम् ' पृ० १ ।

२ पृ० ५ तथा परिशिष्ट (Index of Authors) पृ० CXXIX.

विदितरपि यथासमयं प्रसंगवशात् निजनिजलेखेषु प्रस्तुतविषयस्योपरि न्यूनाधिका विचाराः कृता दृग्गोचर्यन्ते । किन्तु तेषु सर्वेषु डॉ. याकोबीमहाशयस्य परिश्रमो विशेषगोष्ठिखनीयः । तेनैव सर्वतः भास्व, हरिभद्रसमयमुचकानां पुरातनोल्लेखानां सत्यत्वे सन्देहः प्रकटीकृतः । भावनगरवास्तव्येन यो-तोचन्द-गिरधरकाण्डियानामकजैनग्रन्थेन १९०५ खृष्टाब्दे केषुचित् प्रश्नेषु कृतेषु सत्सु य.कोबीमहा-शयेनास्मिन्निर्णये एनरपि सविशेषमहापोहं कर्तुमारब्धः । तद्दहापोहन्यत्र निष्कर्षः, तेन स्वसम्पादितं ' उपनिधिभवपञ्चा ' नामकग्रन्थग्रन्थस्य अंग्लभाषापर्यायां प्रस्तावनायां लिखितः कृतः ।

अत्रैवान्तरे महामहापाध्याय श्रीसतीशचन्द्रविद्याभूषणमहाशयलिखितमांग्लभाषामयं ' मध्यका-लीनभारतीयन्यायशास्त्रे तर्कास (His ory of the Mediaeval school of Indian Logic) ' ना-मकमुद्रितं पुस्तकं प्रसिद्धमायातम् । तत्र विद्याभूषणमहाशयेनान्यन्यग्रन्थेषु यकानामिव हरिभद्र-सूत्रेणपि समयविषये स्वीया विचारः प्रदर्शितोऽस्ति । परन्तु स महाशयः खृष्टीयदशशततर्कसमुद्भवेन समाननामधेयेनान्येन हरिभद्रेण सार्द्धं प्रस्तुतहरिभद्राधिकतपयकृतानां सम्बन्धमाश्रित्य प्रकृतविषये विपर्यासकरणमन्तरं नान्या कांचिद् ज्ञानव्यवहारमग्नान् ज्ञापितवान् । अत्र प्रदर्शयन्प्रमाणानां प्रस्तुत-हरिभद्रकर्तृकानां प्रसिद्धानां प्रमाणप्रवन्धानां नामान्यापि तेन महाशयेन स्वकीयनिबन्धे नोल्लिखितानि । अत एतद्वै प्रतीयते—प्रस्तुतहरिभद्रविहिताविशालसाहित्याविषयः स्वल्पोऽपि पारक्ष्यः विद्याभूषणमहा-शयेन प्राप्तः नाशक्यत ।

एवं—' दिग्गोपीयन्यायप्रवेशस्योपरि हरिभद्राया वृत्तिः (Digambar's Nyayapravesa and Haribhadra's Commentary on it) ' एतन्नामके निबन्धे रूप्यदंशवास्तव्येन डॉ. मिर्नोमहाशये-नापि प्रस्तुतविषया काचिद् मीमांसा कृताऽस्ति ।

यद्यपि पूर्वमुचितानुसारेण डॉ. याकोबीमहाशयेन एतस्मिन् विषये कतिपयानां प्रमाणानां साधकबाधकभावं सविशेषं परामृश्य कियन्तो नवीना विचाराः पुरस्कृताः । तथा, हरिभद्राद्यसमयमु-चके प्रचलिते प्रवादे बलवतीः शङ्काः समुपस्थाप्य यथास्मर्मान् निर्णयोऽपि प्रकटीकृतः । किन्तु हरि-भद्रविरचितान् समस्तान् ग्रन्थान् सम्प्रष्ट्वाऽवलोक्य तेषु लभ्यमानान्यान्तर्ग्रमाणान् गवेषयितुं तेन स्वल्पमपि न चेष्टितम् । तत एव च स पुरातन्त्रज्ञः स्वमतसमर्थनाय निश्चयात्मकं किमपि प्रमाणमुप-स्थापयितुं नालमपुन ।

इत्थं चायं प्रश्नोऽद्यापि अनिर्णीतावस्थायां तदवस्थ एव वर्तते । अतो हरिभद्रप्रणीतग्रन्थम्—

३ Zeitschrift der Deutschen Morgenland Gesellschaft, V. XI, P. 94

४ एतद्विषयकं पत्रव्यवहार ' जैनवेतास्वर कान्करमहरन्द, जैन इतिहास साहित्य अक, महाद्वीप भवन २४४१ एतन्नामक मासिकपत्र मुद्रित ।

५ Bibliotheca Indica नाम्ना बङ्गीयएशियाटिकमासायठद्वाराप्रकाशितग्रन्थमालायाम् ।

६ J ina Logic, Chap II p. 48

७ " जैनशासन दीवालीनो खाम अरु वीर स० २४३० ' पृ० १३३ ।

मूढं यथावन्निरिक्ष्य, तत्र प्राप्यमाणान्यान्तरममाणान्याश्रित्य, अन्यान्यपि शक्यलाभानि बाह्यममाणानि यथायथं विचार्य च प्रस्तुतप्रश्नं समाधातुं वयमप्य प्रवृत्ताः स्मः ।

हरिभट्टाचार्येण अनेकशतसंख्याकाः ग्रन्था ग्रथिताः सन्ति, इति भावनिरूपका भूयांसो लेखा नैकप्राचीनावाचीनजैनग्रन्थेषु लभ्यन्ते । साम्प्रतमपि जैनवाङ्मये प्रायस्तत्कृतः शतसंख्यापरिमितो ग्रन्थराशिः समुपलभ्यते, श्रूयते वा । विद्यमाने विशालग्रन्थराशौ ये प्रसिद्धतराः, प्रौढाः, महत्त्वभृतश्च ग्रन्था अवश्यद्रष्टव्यास्तेषां नामान्यत्र निर्दिश्यन्ते ।

१ × आवश्यकसूत्रवृहद्वृत्तिः	१४ × योगविन्दुः
२ × दर्शनकालिकसूत्रवृहद्वृत्तिः	१५ × योगदृष्टिसमुच्चयः
३ अनुयोगद्वारसूत्रलघुवृत्तिः	१६ × षड्दर्शनसमुच्चय
४ नन्दिसूत्रलघुवृत्तिः	१७ × सटीक शास्त्रवार्तासमुच्चय.
५ प्रज्ञापनासूत्रप्रदेशन्याख्या	१८ × सटीका अनेकान्तजयपताका
६ × ललितविस्तरनामचै० सु० वृत्तिः	१९ × अनेकान्तवादप्रवेश
७ × अष्टकप्रकरणम्	२० × लोकतत्त्वनिर्णयः
८ × षोडशकप्रकरणम्	२१ दिग्भागकृतन्यायप्रवेशटीका
९ × पञ्चाशकप्रकरणम्	२२ × धर्मसंग्रहणीप्रकरणम्
१० सटीक पञ्चवस्तुप्रकरणम्	२३ उपदेशपटप्रकरणम्
११ × पञ्चसूत्रप्रवणटीका	२४ × सम्बोधप्रकरणम्
१२ × श्रावकप्रज्ञप्तिः	२५ × सम्बोधसमाप्तिप्रकरणम्
१३ × धर्मविन्दुः	२६ × समग्राड्यकहा

भारतीयैरप्यपरे पुरातनैः प्रसिद्धैर्विद्वद्भिर्वि हरिभट्टेणापि स्वकृते क्वापि ग्रन्थे न कोऽपि स्वस-
मगादिमुचक उद्भवः कृतः । केवलं क्वचित् क्वचित् तत्कृतग्रन्थावसाने याः काश्चन पुष्पिका लभ्यन्ते,
तासामयलोकनेन वयमेतावन्मात्रं ज्ञातुं शक्नुमो यत्-नम्य सम्प्रदाय श्वेताम्बर, गच्छो विद्याधर, गच्छ-
पतिगचार्यौ जिनभट्ट, दीक्षागुरुजिनदत्तसूरि, सदुपदेशदायिनी धर्मजननी चार्या याकिनीमहत्तगा
आसीत् । एतत्समप्रकथनमुचनं निम्नोद्धृतायामावश्यकसूत्रवृहद्वृत्तिपुष्पिकायामुपलभ्यते । यथा—

“समाप्ता चर्यं शिष्यहिता नामावश्यकटीका । कृति मिताम्बराचार्यजिनभट्टनिगदानुसारिणो
विद्याधरकुलतिलकाचार्यजिनदत्तशिष्यस्य धर्मतो याकिनीमहत्तगामुनेरन्यमनेगचार्यहरिभट्टस्य ।”

८ बट्टेषु प्राचीनावाचीनेषु ग्रन्थेषु लिखितमुपलभ्यते यत् हरिभट्टसूरिणा, चतुर्दशशतसंख्याका श्वत्वा-
रिशदधिकचतुर्दशशतसंख्याका, चतुश्चत्वारिंशदधिकचतुर्दशशतसंख्याका वा ग्रन्था ग्रथिता, इति ।
प्रमाणानि च इत्ययानि १० हरगोविन्ददासविरचिते ‘हरिभट्टसूरिचरित्र’ निबन्धे (पृ० १७-१९)

९ जैनग्रन्थावली (पृ० ९८-१०२), १० हरगोविन्द—हरिभट्टसूरिचरित्रम् (पृ० २०-३०)

× एतच्चिह्नद्वारा ग्रन्था मुद्रिताः सन्ति ।

हरिभद्रसूरेजीवनवृत्तविषयकाणि भिन्नभिन्नवर्णनानि अनतिप्राचीनेषु, अर्वाचीनेषु च कतिपयग्रन्थेषु किम्बदन्तोरूपेणोपलभ्यन्ते । तत्र प्रभाचन्द्राचिंते प्रभावकचरित्रे—'हरिभद्रनामको नवमः प्रबन्धः तद्विशेषमुल्लेखयोग्यः । राजशेखरसूत्रिप्रणीत प्रबन्धकोषापरपर्याये चतुर्विंशतिप्रबन्धेऽपि अस्य विदुषश्चरितवर्णनं प्रीप्यते । एवं भद्रेश्वरनामवैकपुरातनाचार्यलिखित—'कथावली' नाम्नः प्राकृतभाषामयबृहत्तरग्रन्थस्यावसानेऽपि अस्य सूरे संक्षिप्ता जीवनकथा दृश्यते । तथैव, मुनिचन्द्राचार्यविरचितोपदेशपदटीकाप्रौढे, सुमतिगणिगुणित्वगणधरसार्द्धशतकीयबृहद्ब्याख्येयां चास्य जीवनवृत्तविषयक कियन्मात्र उल्लेख कृतो दृश्यते ।

एतेषां सर्वेषां ग्रन्थानामवलोकनेन प्रादुर्भूताद् निष्कर्षाद् हरिभद्रजीवनविषयमेतावद् वृत्तं तु विश्वसनीयं प्रतिभाति यत्—स हि महात्मा पूर्वावस्थाया लब्धप्रतिष्ठः, सर्वशास्त्रनिष्णातः, वेदानुयायी ब्राह्मण आसीत् । निवासस्थानं चैतस्य चित्रकूटोऽस्ति स्म । याकिनीमहत्तरानाम्ना एकस्या विदुष्या जैनश्रमण्या समागमेनाभ्य परमार्हनी श्रद्धा प्रादुरभूत् । तस्या एव भगवत्याः सदुपदेशदेष्टुं जैनी दीक्षां स्वीचकार । यतिधर्मस्वीकारानन्तरमल्पीयसैवानहमा श्रमणसङ्घाधिपतित्वं प्राप्तः स ग्रामवरो नानादेशविहरणेन जैनश्रामनं प्रभावयन्, विविधशास्त्रविरचनेन च जैनप्रवचनं प्रकाशयन् स्वजीविनं सफलयाचैकार । पूर्वश्रुतधरसङ्कलितान् प्राकृतभाषामयान् जैनागमान् मन्दप्रतिभनुष्यैर्दूरवर्गमान् भत्वा

१० Peterson's 3rd Report on Sanskrit Mss p 202, and Weber, p 786

११ अस्य रचनासमय वि० सं० १३३४.

१२ अस्य रचनासमय. वि० सं १४०५

१३ अस्या प्रणयनकालो न ज्ञातः, परन्तु उक्तप्रभावकचरित्रात् प्राचीना, विकसीयद्वादशशतान्या विरचिता सम्भाव्यते । अस्या प्राचीनो हस्तलेखो अणहिलपुरपट्टेन दृष्टश्चरोऽस्माभिः ।

१४ इयं टीका वि० सं ११७४ वर्षे समाप्तममन् । एतटीकाप्रान्ते हरिभद्रजीवनवृत्तज्ञापकः सक्षिप्त उल्लेख एतादृशः—'यः (हरिभद्राचार्यः) किल श्रीचित्रकूटाचलचूलानिवामी प्रथमपर्याय एव स्फुटपाठिताप्रवृत्तकण सवेदशान्त्यापितर्ककर्मज्ञामतिमात्रप्रणय प्रनिज्ञातपरपठितग्रन्थानवबोधनाच्छिष्यभाव आवश्यक कनिष्ठकिपरिवर्तनाप्रवृत्तयाकिनीमहत्तराऽऽभयमभीपलब्धः चक्षिद्वय हरिपण्य—'इत्यादिभाषामूर्तो निज निपुणोद्भाषाहोयोगेऽपि कथमपि स्वयमनुपलब्धतदर्थस्तदवगमाय महत्तरादेशात् श्रीजिनभद्रा (टी१) चार्य पादमूलमवसर्पन्तरा जिनविम्बावलोकनसमुत्पन्नानुत्पन्नपूर्वबहलप्रसादवशात् सद्यश्चरित—'बपुरेव तवाचष्ट—' इत्यादिश्लोक मूरिसमीपोगतावदानप्रवृत्तयो ज्ञायसौ स्वसमयपरसमयकृद्भाष्यतामवाच्य महत् प्रवचनवात्सल्यमवलम्ब्यमानश्रुतदशप्रकरणज्ञानानि चकार ।'

१५ अस्या बृहद्ब्याख्याया रचनासमाप्ति वि० सं० १२५५ वर्षेऽभूत् ।

१६ अभयदेवनाम्ना सुप्रसिद्धेन नवाङ्गीकृतिकारेणाचार्येण पञ्चाङ्गप्रकरणटीकाप्रारम्भे हरिभद्रसूरे प्रशासपर एतादृश उल्लेख कृतः—'इह हि विश्वराष्ट्रिच्छिद्विज्ञानशायामभि बुधमाकाङ्क्षिपुल्लङ्घदपटलावल्लभ्यमानमहिमनि, नितरासनुपलब्धीभूतपूर्वमनादिबहुतमप्रवृत्तसार्धनारारकानिकरे, पारकृतमदिताममाचरे पट्टमबोधलाचलतया सुगृहीतनामधयो यशसा श्रीहरिभद्रसूरिः—' ३ नन्तः क्लेशं केचिदप्य मूरे प्रवचनज्ञानज्ञानुत्पन्नमपि ज्ञापयन्ति ।

तदुपकारचिकीर्षया सर्वतः प्रथमं गिराणगिरा तान् विवरीतुमयमेव महर्षिरुपक्रमं कृतवान् । तदी-
यानां सर्वेषां ग्रन्थानां सूक्ष्मोपसिक्तया प्रत्यवेक्षणेन ज्ञायते यत्—स महामनाः प्रकृत्या प्रश्नमरसपरिपूर्ण-
प्रवृत्त्या च स्पृहणीयगुणगण आसीत् । इत्यलं प्रासङ्गिकेन ।

अथ प्रकृतमनुसराम । तत्र तावदेतद् विचारणीयम्, हरिभद्रसमयविषये केषु केषु जैनग्रन्थेषु
कीदृशा उल्लेखा समुपलभ्यन्ते ? कानि कानि प्रमाणानि तेषामुल्लेखानां साधक-बाधकानि सन्ति ?,
उपर्युक्ते डॉ. याकोबिप्रभृतिभिः पाण्डितैश्च हरिभद्रसत्तात्वेन कः समय स्थिरीकृत ? सोऽपि सुनिश्चित
सान्दर्भो वा ? इति । एतानेव प्रश्नान् क्रमशः सविस्तरं विचारयाम ।

अत्र खलु हरिभद्रसमयसूचका प्राधान्येनैकैव अज्ञातकर्तृका प्राकृतगाथा यत्र तत्र ग्रन्थे,
निबन्धे वा संभाव्यते । सा च सर्वतः प्रथमं 'प्रबन्धचिन्तामणि' नामकप्रसिद्धैतिहासिकग्रन्थप्र-
णेतराचार्यमस्तुङ्गसूर्यं 'विचारश्रेणे' नामकैकजैनकालगणनाविचारान्तर्गते लघावधुपयुक्ते निबन्धे
दृष्टपथमवतरति^{१७} । यथा—

पंचमप पणसाण विक्रमकालात् ज्ञाति अन्धमिओ । हरिभद्रसूरिसुरो भविआणं दिसउ कल्लोणं ॥
[पञ्चशते पञ्चाशते विक्रमकालात् ज्ञातिव्यस्तमित । हरिभद्रसूरिसूर्यो भव्यानां दिशतु कल्याणम् ॥]
अन्या गाथायाः अयं भावः—पञ्चाशीत्याधकपञ्चशततमे विक्रमाब्दे हरिभद्रमरि स्वर्गं गत इति ।
इयमेव गाथा प्रभुमुत्तमसूरिणां विचारमारप्रकरणे, समयसुन्दरगणिनां च 'गाथासहस्री' नामक-
ग्रन्थे समुद्रुताऽस्ति । एतस्या एव गाथायाः आशयमादाय कुलमण्डनसूरिणां विचारामृतसङ्ग्रहे,
धर्ममार्गप्राध्यायेन च तपःगच्छपट्टावल्यां^{१८} लिखितमस्ति यत्—महावीरनिर्वाणानन्तरं पञ्चपञ्चा-
शदारभे मन्वन्तमे वर्षे व्यतीते हरिभद्राचार्यो दिवं गत इति । एवमेवास्या गाथाया अवतरणमाज्ञया-
नुसरणं वा अन्येष्वन्येकेषु स्थलेषु कृते दृश्यते ।^{१९}

१७ मरुतङ्गाचार्येण 'प्रबन्धचिन्तामणि' ग्रन्थे वि० सं० १३६१ वर्षे नमार्पितं नीतं ।

१८ अस्मन्मार्गस्य निबन्धस्येकः षट्पत्रात्मकः प्राचीनो हस्तलिखितः, तस्य नृतीयपृष्ठे इयं गाथाऽस्ति ।

१९ वस्तुतः इयं गाथा मरुतङ्गादौ विशेषप्राचीनाऽस्ति, परन्तु तत्कर्तृनाम-समयादयो न ज्ञायन्ते, अतो
मरुतङ्गाचार्यादयः तस्या आविभावः स्वीक्रियते ।

२० अस्य सूरिः सत्तामसस्यो न ज्ञातः, कदाचित्, मरुतङ्गवदयमपि चतुर्दशशताब्द्यामेव जातो भवेत् ।

२१ अथ विद्वान् विक्रमायसप्तदशशताब्दीमध्यवर्ती ।

२२ वीरनिर्वाणान् सहस्रवर्षे पूर्वश्रुतं व्यवच्छिन्नम्, श्रीहरिभद्रसूर्यस्तद्वत् पञ्चपञ्चाशता वर्षे दिवं
प्राप्ता 'विचारामृतसंग्रहः' ।

२३ श्रीवीरारत् १०५५ विक्रम ५८५ वर्षे याकिनीसुतः श्रीहरिभद्रसूरिः स्वर्गं भाक् । निशीथ-वृहत्कल्पभा-
ष्या-ऽऽवश्यकानियुक्त्याद्विजुगिकारा श्रीजिनदासगणिसहजरादयः पूर्वगतश्रुतपरश्रीप्रयुक्तसमाश्रम-
जादिभिः प्रवरन हरिभद्रतः प्राचीना एव यथासम्भवकालभाविनो बोद्धाः । '—तपःगच्छपट्टावली ।

२४ यथाऽनेकेषां जीर्णपत्रेषु निम्नालिखिता गाथा दरीदृश्यते—

वीराओ वपरो वामाण पणसए दससएण हरिभद्रो ।

तेरसाहे बापभट्टो अट्ठहि पणयाळ वल्लिहूओ ॥ ”

एतत्कथनसंवादी समुल्लेखो मुनिसुन्दरभूरिविरचित 'गुर्वावली' नामपद्यप्रबन्धेऽपि संप्राप्यते । मुनिसुन्दरभूरिणा भ्रमणभगवत्-श्रीमहावीरशिश्यपरम्परायामष्टाविंशे षष्ठे प्रतिष्ठितं मानदेवनामानवाचार्यं परिचाययता हरिभद्रस्तन्मित्रत्वेन, अर्थात् तत्समसमयकत्वेनोपदिशति^{१५} । पट्टावल्यादिप्रबन्धगणनानुसारेण मानदेवाचार्यस्य समयोऽपि विक्रमीया षष्ठी शताब्दी इति मन्यते ।

एवं चोक्तग्रन्थकाराणां मतेन हरिभद्रस्य सत्तासमय विक्रमीया षष्ठी शताब्दी; स्वर्गवाससम्बत्सरश्च पञ्चाशीत्यधिकपञ्चशतीतम (खृष्टाब्द ५२९) समस्ति ।

अथ-उपयुक्तसमयस्य सत्यताया साधक-बाधकप्रमाणपुरस्सरं एतदक्षणे क्रियमाणे, तद्बाधकं तत्र च सविशेषसन्देहोत्पादकमेकमीदृशमपि बाधप्रमाणमुपलभ्यते, यदितरत्र बाधप्रमाणेभ्यः प्राचीनं प्रबलं च भासते । एतच्च प्रमाणं सिद्धिषिकृतायामुपासनेभवप्रपञ्चायाः कथायाः प्राप्यते । इयं च कथा तदप-
हृत्यधिकनवशतीतमे (९६२) संवत्सरे ज्येष्ठशुक्लपञ्चायां गुरुवासरे पुनर्वसुनक्षत्रस्थे च चन्द्रमास्य समाप्ताऽभूत् । एतदर्थं स्पष्टनिर्देश उक्तकथाप्रशस्तीं सिद्धिषिणा स्वयं कृतऽस्ति । यथा-
संवत्सरसन्तनवकं द्विषाष्टमाहिनेऽतिलङ्घितं चाभ्याः । ज्येष्ठसप्तपञ्चाया पुनर्वसुः गुरुर्दिने समानिरभूत् ॥

यद्यपि चात्र ग्रन्थकृता कवले मामान्यसर्वस्वरूपलुचरः 'मदमर' इत्येव शब्दः प्रयुक्तः, तेन नैतद् विज्ञायते, वीर-विक्रम-शर-गुप्तादसवत्सगणा मध्ये कः सत्समरे ग्रन्थकारस्येष्ट इति । तथापि संवत्सरेण सह मास-निश्चयवारं नक्षत्राणामपि स्पष्टनिर्देशमन्वितं ज्येष्ठपुष्यमासौ यः । नया 'एष संवत्सरो विक्रमीय एव' इति स्पष्टं ज्ञातुं शक्यते । ज्येष्ठपुष्यमासस्य नक्षत्रान्येतेन यः । गणयामस्तर्हि ९८६ खृष्टाब्दीय 'मे (११५०)' मङ्गलकालस्य प्रथमदिवसेन सप्तमिद्वादश-
दिष्टम्यास्य दिवसमर्थक्यं दृश्यते । खृष्टाब्दीये तन्मिन दिवसेऽपि वारे गुरुः, चन्द्रश्च सूर्योदय-
समय मध्याह्नोत्तरकालं यावत्पुनर्वसुनक्षत्रस्थ एवामासः ।

अस्या उपामितेभवप्रपञ्चायाः कथायाः प्रशस्तीं सिद्धिषि निम्ने दग्नेषु पद्येषु हरिभद्राचार्य-
कृतस्य 'धर्मबोधकर' गुणत्वेन समुल्लिख्य भूरिश प्रशंसते । यथा -

“ आचार्यहरिभद्रा मे धर्मबोधकरो गुणः । अस्माव भावतो हन्त म एवाणे निवेदितः ॥

विष विनिर्भूय कुवासनामयं व्यर्वाचरद् यः कृपया मयाक्षये ।

अचिन्त्यवीर्येण सुवासनामुप्रा नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसुरये ॥

अनागतं परिहाय चैव वन्दनमश्रया । मयर्थैव कृता येन वात्तिल्लतावेस्तरा ॥ ”

अथ गुरु श्रीहरिभद्रमित्र श्रीमानदेव पुनरेव मुनि ।

या मानदातो वि-मृतमूरिमन्त्र लेभः श्रित्वाऽऽस्यातपसोज्जयन्ते ॥

अत्रचलमष्टौ वीणामिकमच्छादिपट्टावलीष्वपि किञ्चित् शब्दार्थवत्त्वं हत्वा नक्षत्रभिन्नस्य
पद्यं समुद्भूतं दृश्यते । यथा -

विद्यासमुद्रहरिभद्रपुवीन्द्रमित्र मूर्तिवभूव पुनरेव हि मानदेव ।

मः श्रुत्ययान्नापि यो नवमूरिमन्त्र लेभः श्रित्वाऽऽस्यातपसोज्जयन्ते ।

अनेनावतरणेनेतदवभासते — श्रीहरिभद्राचार्य सिद्धर्षैर्ममबोधकरो गुरुरभूत् । तत्कर्ता च मसिद्धतां 'ललितविस्तरा' नाम्नो चैत्यवन्दनसूत्रवृत्तिं सिद्धर्षिः स्वकृत एव निर्मितां दर्शयति ।

अनेनांल्लेखनास्माभि कल्प्यते यत्—एतत्कथनमवलम्ब्यैव राजशेखरेण मन्त्रैकोषे, मुनि-सुन्दरेण उपदेशरत्नाकरे, रत्नशेखरेण च आदिप्रतिक्रमणसूत्रवृत्तौ^१ सिद्धर्षिर्हरिभद्रशिष्यत्वेन वर्णि-तः । एवं पद्मबालगच्छोपायामेकस्यां प्राकृतपट्टावल्यामापि^२ सिद्धर्षि-हरिभद्रयोः समसमयवर्तित्वं लिखितं समुपलभ्यते ।

१६ [सिद्धर्षि] विशेषतर्कान् जिहृषुर्बौद्धान्तिक जिममिर्गुम्नवादीन् । प्रेषयतात् बौद्धपाश्वे । गुरु-भिर्मदितम् तत्र मा मा मन परावर्तो भवी । ऊच युमान्तेऽपि नैव स्यात्, पुनर्गुरव प्रोक्तः-तत्र मन परावर्त्यम चेत् तदा स्मरुत वचनत्राऽऽमन्यः स्मभ्य वदीया । उररीचके स । गतस्तत्र पठितु लय । मुद्रितेस्मरुतके परावर्तिन मन । तद्वाक्षा लङ्को । वेव वातसुरश्रीहरिभद्र ययौ । तैरपि अमच्छत्तु मगटिन । एव वेवद्वयमदानेन एहिरयाहिरा २१ द्वाविंशतकायाः गुरुमिश्चिन्ति तन् मा म्य वराकम्य आयु क्षयम मिथ्यादृष्टिरे मूनस्य दीघेभवभ्रमण भूत् । पुनरपि २३, वार द्वा जनाऽसौ अमुना वादनालम् । ललितविस्तराख्या चैत्यवन्दनानां सतको कृता । तदागम पुनिका पाठ्यते मुक्त्वा गुरवो बहिरगु । तत्पुस्तिकापरामर्शद् बाध सम्यक् । तत्तन्मुक्तो निश्चल मना प्राह

तन्मोऽन हरिभद्राय तस्मै प्रवरसुरये । मर्दय निर्मिता येन वृत्तिर्ललितविस्तरा ॥ ”

१७ पुन कुमुदेतिमङ्गल्या भग्यमर्दजन ज्ञान चारित्राणि वसन्ति ते शुभधर्मवास प्रतीत्य दाम्या । वै दमङ्गयकवर्गः, तद्दु योऽहं ब्रह्मण्यामि श्रीहरिभद्रसूरिशिष्यश्चास्मदुपज्ञललितविस्तरामनिबुद्धो-सिद्धवत् ।

१८ तस्य श्रुतिस्मृतये हरिभद्र 'रिशि' य सिद्ध पातुर्ज्ञानम् । स सौगतमनसहस्यनर्गग्रहणार्थं गत । तत रत्नमविता गुरुः स्ववचनवाचककटापनाय, सगता गुरुभिर्बोधिता बौद्धानामपि दत्तवचनवाचकान् कटापनाय गत । पुनर्भौषावेन । ब्रमकवेशतिवारान् यतागतमकारीति । तत्प्रतिबाधनार्थं कुत कतललितविस्तराभ्यगच्छन्तववृत्त्या दुद प्रतिबुद्ध भोगुराश्वे तस्यौ । इति ।

१९ मग्मायरिआ य एकया मिरिम लपुरे गय । तथ धनो नाम निदी जिगमाबओ । तन्म मिह सिद्धा जाम रायपुला । सा मग्मसिसिआपरियुज दिकिस्सओ । अङ्ग तद्धुद्धिओ अङ्गया मग्मऽअशा पर तद्ध अरिथ जवा ' बुग्मायरियण (मग्मायरियण) ' कडिअ - बुद्धमप अरिय । गग्माटत्तो । मग्मारिमणा कडिअ मा मच्छ सद्धामसो भवी । तण कडिअ इथ आगमिस्सामि मओ सम्मलहीणो आमओ । बुग्मा (मग्मा) यरियुज बोहिओ पुणो मग्मा । एव पुणो पुग्मो मग्माममण । तदा मग्मायरियण बिजयणदुस्सरिपरपामीसो हरिमहायारिओ महसरं बोहमय माणमो बुद्धिमनो जिणविओ-सिद्धा ण ठाति । हरिमहेण कडिअ कोवि उपाओ । कमावे उवाय र्मिस्सामि । सो आमओ बाहिओ ण ठाति । तापे हरिमहेण बोहण्थ ललितविस्तरा बिस्ती रइअ तकमथरा । हरिमहो (हेण जिअकाल जणा मग्मायरियस्स मज्जन्तिआ । अणत्तमं देवजोय रत्तो । तजा कालतरंण आमओ । मग्मेण दिग्गा । सा बि लद्धाओ अहो । अण्डिअ हरिभद्रगुरु । स-म्भल पडिअ जिजयणे भाविअया उग्मतव करमाणो बिहरइ ।

एतानुल्लेखान् पूर्वोक्तप्राकृतगाथानिदिष्टहरिभद्रस्वर्गगमन-समयस्य बाधकत्वेन सूचयन्तः के-
चन सिद्धिर्षि-हरिभद्रयोः समकालीनत्वम्—अर्थात् हरिभद्रे सिद्धिर्षे साक्षादगुरुत्वेनाऽऽमनन्ति ।

डॉ. याकोबीमहाशयस्यापि इदमेव मतं सम्मतम् । एतन्मतं सविशेषं समर्थयितुं च तेन हरिभ-
द्रविरचितदेवैकस्माद् ग्रन्थात् का निचिदान्तरप्रमाणान्यपि समुपस्थापितानि ।

तथाहि—षड्दर्शनसमुच्चयनामकप्रबन्धे हरिभद्रसूरिणा दिशागशाखीयबौद्धन्यायस्य संक्षेपेण
सारो दर्शितः । तत्र प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणमेव प्रदर्शितमास्ति—

‘प्रत्यक्ष कल्पनापोढमभ्रान्तं तत्र बुध्यताम् ।’

इदं च लक्षणं, न्यायबिन्दुगतेन आचार्यधर्मकीर्तिलक्षितेन प्रत्यक्षलक्षणेनाभ्यगच्छः साध्यं भज-
ति । बौद्धन्यायप्रतिष्ठापकाचार्यदिग्गजानं तु प्रमाणमुच्चयादीं

‘प्रत्यक्षं कल्पनापोढं नामज न्यायसंयुतम् ।’

इत्येवं प्रत्यक्षस्य लक्षणं विहितं दृश्यते । तत्र ‘अभ्रान्तम्’ इति पदं न प्रयुक्तम् । इदं हि
आवश्यक पदमाचार्यधर्मकीर्तिलक्षितेन प्रत्यक्षलक्षणे संप्राप्यते । अत एतद ज्ञायते हरिभद्राणापि याददं
‘अभ्रान्तम्’ पदे प्रत्यक्षलक्षणे निवेशितं तद धर्मकीर्तित्वानुकरणम् । धर्मकीर्तः सत्तामयः प्राकृत-
गाथादर्शितः, हरिभद्रीयस्वर्गगमनसंज्ञानुगतं पश्चात् शताब्दीप्रमाणं निश्चीयते पुरावाद्भिः । अत एव
धर्मकीर्तिलक्षितप्रत्यक्षलक्षणानुकरणकर्तुं हरिभद्रस्य पूर्वोक्तगाथया सूचितः स्वर्गगमनसमयः-असम्बद्ध
प्रतिभाति । एवमन्यान्यपीदृशानि कतिपयानि प्रमाणानि स्वमतसमर्थनार्थं तेन विदुषा समुचितानि सन्ति ।

डॉ. याकोबीमहाशयनेत्येवं हरिभद्रस्य धर्मकीर्त्युत्तरकालवर्तिन्येव यदनुमानं तत्त्वमन्यतेनापि सत्य-
मेव । एतां हरिभद्रेण न केवलं धर्मकीर्तिकृतं प्रत्यक्षलक्षणमेवानुक्रुतम्, किन्तु स्वकीयान् धर्मकान्तज-
यपतादिग्रन्थेषु धर्मकीर्तिकृतइत्युच्यतेप्रभेदित्वां ग्रन्थस्य—अनेकान्यवतरणान्यपि समदृशानि,
असदृशानि च तस्य महाप्रतेनामिश्राहं निर्देशोऽपि कृतैः । परन्तु, नैतत्तत्र हतुना सिद्धिर्षि-हरिभद्रस्य
समसमयवर्तिन्यनुमानं वयं समन्यासे । यत—अस्माभिरेकमेतादृशमपि निश्चितं धर्मगुरुपदं त्वम्,
यत् तयोः समसमयवर्तिन्यत्वमवकाशैः स्पष्टं विवेकमावहति ।

एतद्, डॉ. याकोबीमतन मुनिश्चितं, अपि समये बलवत् सन्देहस्य समुत्पन्नत्वात् पुनरपि नाजि-
र्णयाय गंधर्वायुमात्रमवस्थाभिः । गन्धर्वाणाम् च यो निष्कर्षः समुपलब्धः स एवाधुनाऽत्र विदुषा-
माजे सविस्तरं पुरस्कृत्यते ।

तत्र, स्वगवेषणाफलभूत्वेन प्राप्तानि प्रमाणान्याश्रित्य हरिभद्रीयसत्तासमयविषये भविस्मर्ग-
हापोहपूर्वकं स्थितीकर्तव्यस्य स्वाभिप्रायस्य वर्णनान् पूर्वं पाठकानां स्मृतिमौक्ययात्रैव तन्मात्रं साक्षि-
प्य निवेदयामः ।

तथा हि—हरिभद्राचार्यो नोक्तश्राव्यतन्मायानिर्दिष्टसमयानुसारेण चतुर्थां शताब्द्यां विद्यमानोऽभूत्, नापि च याकोबीप्रभृतियुद्धितकथनानुसारेण सिद्धर्षिवद् दशम्यां शताब्द्याम्, परन्तु, एतयोर्द्वयोः शताब्द्यो समान्तरालकाले—अर्थाद् अष्टम्यां शताब्द्यां स सूरि भयणभगवत्-श्रीमहावीरतीर्थकरमहो-धित-अनेकान्तवाद-विजययोगिताकां जयपताकां भारतवर्षाय आध्यात्मिके गगनाङ्गणे उच्चैस्तरां सगौ-रव समुद्रासयन् विहरति स्म ।

अस्मदीयमेतन्मतमाकलय्य जिज्ञासूनां मनस्ययं प्रश्न उत्पद्येत—यदि पूर्वोक्तरीत्या सिद्धर्षिणा स्वकथाप्रशस्तौ हरिभद्रः स्वकीय-धर्मबोधकरगुरुत्वेन वर्णितः, तदा तयोर्मध्ये शताब्दीद्वयममितमन्तरं कथं सङ्गच्छेत ? । तत्रेदं समाधानम्—हरिभद्रमुद्दिश्य सिद्धर्षिकृतस्य धर्मबोधकरगुरुत्ववर्णनस्य तात्पर्यं न खलु साक्षाद्गुरुत्वे, किन्तु परम्परगुरुत्वे—अर्थात् परासगुरुत्वे—विज्ञेयम् । यद्यपि, डॉ. याकोबीमहाशयन सिद्धर्षिकृतं तद्वर्णनं साक्षाद्गुरुत्वेनैव स्वीकृत्य सिद्धर्षि-हरिभद्रयोः परम्परं वास्त-विकगुरु-विशेषभावसम्बन्धं दर्शयितुं प्रयासः कृतः । परन्तु, तन्कृतकल्पनायां श्रान्तिमूलत्वमस्मदीयेन निम्नोद्घातितकथनेन स्पष्टं भावयतीति ।

सिद्धर्षिर्वास्तविकगुरुस्तु दलमहतराशय्यो गर्गर्षिरामात् । एतद्विषयक उल्लेख स्पष्टतया तस्या एव कथायाः प्रश्न ११ समय पद्य कृता वतीति । यथा—

“ सर्वलोदायकः तस्य स्वस्य चाह गुरुनमः । नमस्यापि महाभागं गर्गर्षिभूतिपुङ्गवम् ॥ ”

यत् त्वं वै भस्मावय म—हरिभद्रावगच्छ । या लालतावस्तरावयवत्या अवलाकनन सिद्धर्षिभिध्या-श्रान्तिवितृष्टा, सम्प्रदृष्टम् समुन्मेषा भवत । अतस्मिन् स्वकथाप्रशस्तौ, पूर्व वास्तविकगुरुं वर्णयित्वा, एताव पक्षान्तरत्वं च अयम् शब्दं च प्रयुज्य प्रकारान्तरणं सदस्यभासा निमित्तभूतत्वात्—हरिभद्रोऽपि यमभारकरगुरुत्वेन वर्णितः इति । ‘ सिद्धर्षिहरिभद्रस्य साक्षात्कारः सङ्गातः ’ एत-दधर्मत्यायक, त्वं माप वा स्य तस्या महत्या कथायां क्वापि न दृष्टिपथमायाति । प्रत्युत, तद्विपरीता-र्याति किन्तु नैकान् वाक्यान् दर्शयितुं शक्यन्त ।

तथा हि—पूर्वाः दशनेषु प्रशस्मिन् हरिभद्रप्रशमागर्भनेषु त्रिषु पद्येषु, अन्तिमपद्यस्य आवा-हं विशेषेण विचारणीयः । अस्मिन् पद्ये सिद्धर्षिर्वै सूचयति—आचार्यहरिभद्रः [विशेषज्ञानबलम्] अनागतम् अर्थात् भविष्यकालवर्तिनम् मा ज्ञात्वा, [अन्ये] मम हितार्थेव ‘ लालतावस्तरा ’ नाम्नां चैन्यवन्दनसूत्रं विगर्चयन्वान्, इति । अत्रत्य ‘ अनागतं ’ शब्दस्य ‘ भविष्यत्कालवर्तिनम् ’ इत्य-

३० लालतावस्तरावय्या उपरि पञ्जिकानामग्राहकानां मन्त्रिचन्द्रभूषिणा स्वटीकाप्रारम्भे निम्नालिखित पद्यं मन्दुद्धं तस्यावलाकननापि अस्मत्कृतसम्भावना भ्रमसाणा प्रतिभाति इति—

‘ या बुद्ध्या किं सिद्धमाधुर्गच्छित्त्याः कृतचूडानि
मन्दुद्धं सुगतप्रणीतमसमाभ्यासः कृतचेतनः ।

यन्कृतं स्वकृता पुनस्तुतया चक ननस्यामसौ

का हाता त्रिवृणोत्तु नान विवृति स्मृत्ये तथाऽप्यामन ॥

तदर्थं विहाय न कश्चिदपरोऽर्थोऽत्र सङ्गृह्यते । पुनः, एतद्भाष्यार्थसंवादि कथनं कथामागेऽपि प्रथमे प्रस्तावे स्पष्टतया लिखितं दृश्यते । यथा—

“ ये च मम सदुपदेशदायिनो भगवन्तः सूरयस्ते विशिष्टज्ञाना एव, यतः कालान्यवहितैरनागतमेव तैर्ज्ञातः समन्तोऽपि मदीयवत्तान् । स्वसंवेदनसिद्धमेतदस्माकमिति ” । ”

अस्मिन्मवतरणे सिद्धिर्णिगा ‘ ये च मम सदुपदेशदायिनो भगवन्तः सूरय ’ इत्यादिवाक्येन उपनयरूपेण यस्य ‘ धर्मबोधकर ’ सूरैर्वर्णनं कृतम्, तद् हरिभद्राचार्यमेव लक्ष्योक्त्युत्तम्; इति प्रशस्तिगतेन हरिभद्रप्रश्नसात्यकेन प्रथमपद्येन (‘ आचार्यहरिभद्रो मे धर्मबोधकरो गुरुः । प्रस्तावे भावतोऽन्यत्र स एवाद्यो निवेदितः । इत्यनेन) स्पष्टमत्रगम्यते । पुनश्चात्रैवावतरणे ‘ कालान्यवहितैरनागतमेव ’ इत्यादिवाक्यगतेन ‘ कालान्यवहितै ’ इति, ‘ अनागत ’ इति च पदद्वयेन क्रमशः सदुपदेशदायिनां चाभिमतसंज्ञायां स्वस्मात् सुदूरपूर्ववर्तित्वम्, स्वस्य च व्यवहितं तदुत्तरवर्तित्वं स्पष्टमेवावेदितम् ।

एवं चोक्तैः सिद्धैरेव वचोभिः ‘ सिद्धिर्निगा—हरिभद्रौ न समकालवर्तिनौ, किन्तु तयोर्मध्ये कालकृतं किमपि व्यवधानमवश्यमासीत् । ’ इति निर्दिष्टादं सिद्ध्यति ।

किञ्च, तयोर्द्वयाः समकालवर्तिन्याभावानश्चायकमधिकं स्पष्टमन्यत् प्रमाणं प्राकृतभाषानिबद्धायां ‘ कुबलयमाला ’ नाम्न्यां बृहत्यां कथायामुपलभ्यते । इयं च कथा दाक्षिण्यचिह्नोपनाम्ना उद्घोषितसुरिणा विरचितौ । अस्या रचना, एकादिवसन्धूने सप्तशतीतमे शताब्दी संवत्सरे—अर्थात् ६९९

३३ उपनि० पृष्ठ ८० पंक्ति ८ ।

३४ एतस्या कथाया उल्लेख प्रभावकचरित्रेऽपि सिद्धिर्निगद्यन्ते समवर्तयन्ते । तत्र अस्या कर्ता दाक्षिण्यचिह्नसुरि सिद्धिर्निगद्यन्ते समवर्तयन्ते । सिद्धिर्निगद्यन्ते स्वकीयाया कथाया प्रणयनं पि इयमेव कथा निमित्ती भूताऽभूत् इत्यपि तत्र स्पष्टं निर्दिष्टमास्ति । चरित्रकारस्यैतत्स्थानं यद्यपि सम्पन्नं नास्ति । यतः कुबलयमाला—उपनिमित्तप्रपञ्चक्यादयो कथाया प्रशस्तिगताऽस्यां समवर्तयन्त्याभ्या निर्दिष्टाभ्यां स्पष्टमेव ज्ञायते—यत् तया कथाया रचनासमयं समविंशत्यधिकशतवर्षप्रमाणं व्यवधानमासीत् । प्रभावकचरित्रस्थ एतद्विषयक उल्लेख ईदृशः —

“ सूरिर्दाक्षिण्यचरित्राख्यो मुकुटानास्ति तस्य स । कथां कुबलयमालां चक्रे शुक्लारविमिराम् ॥
किञ्चित्तिमिदं कृतमन्धमोक्षाय साऽबद्धतदा । निश्चितं किं नो ब्रध्मन्तद्वद्व्याख्यासरे ॥
शास्त्रं धीममरादित्यचरित्रं कोऽर्थेन भवि । पञ्चमामिप्सुना जीवा भुम्हाद्य न जानते ॥
अथोत्पत्तिरसामपि कथयामास किञ्चित्कथाऽपि मे । अहा ! ते लोकास्तत्र ब्रह्म पुस्तकपुरज ॥
अथ मिद्वकवि प्राह मनो दुर्नोचि नो करम् । वयोऽनिकान्तपाठानामीदृशां कवितां यवेत् ॥
का स्पर्शा समरादित्यकविन्वे पुत्रे सुरिणा । अद्यान्तस्येव सूर्येण माह्वमन्दमनविह ॥
इत्थं ब्रह्मनिष्ठान्तस्तेनासौ निर्मम दुःख । अन्येषु बौधसम्बद्धां प्रस्तावाप्रकसम्भूताम् ॥
स्यामृपमिति वचनप्रपञ्चक्या महाकथाम् । सुबोधकाथेनां विद्वद्भुलमाङ्गविधुननीम् ॥
ब्रह्म व्याख्यानयोग्यं यदेन चक्रे तामाश्रयम् । अतः प्रभृति सङ्घोऽस्य व्याख्यातुमिच्छ ददा ॥

प्रभावकचरित्रम् पृष्ठ २०१ ०२

हौं पाकोबीमहाशयैरनेनैषां श्लोकानां पुनराकृतभाषायां विपरीत एवाऽनुवादः कृतः । तेन हि कुबलयमालाकथां सिद्धिरेव कृतित्वेन विज्ञाय तत्र नुरूप एवाधौ लिखितः ।

कवयर्षीयचैतद्वृत्तवत्तुर्दशाय, समाप्तिमगम् । एतदर्थको निर्देश कथाकृतेव प्रशस्तिमान्ते कृतोऽ-
स्ति । यथा—

‘ .. जह बोहसी ए चित्तस किण्हपक्खम्भि । निम्भविया बोहकरी यन्वाणं होउ मन्वाणं ॥ ’

“सगकाले बोलीगे बरिसाग सएहिं सतहिं गएहिं । एगदिणेगुणेहिं एस समता वरैण्हम्भि ॥”

पाणकविठुनायां दश उपायिकायाः, धनपालकविवरचितायां च तिलकप्रज्जयांमिव एतस्या-
पि कथायामादेः कविना कविपदे प्राचीनाः कवयः प्रशंसिताः । तत्र मान्ते हरिभद्रसूरिरपि प्रथम-
रसचरितुर्ग ‘समरादिष्व’ चरित्रकर्तृत्वेन सम्यक् प्रशंसितः ।

‘ जो इच्छइ भवविहइ भवविहइको न बनव (न्द ?) ए सुयणो ।

समयमयमन्थपुत्तगो समरमिअंका (‘राइया ?’) कहा जस्स ॥ ”

(एवं हि कथानान्तेऽपि प्रशस्तेनभागे इतिवदन्त्य उवाच वरते; किन्तु, विशेषविचारणीयत्वात्
तद्विरुद्धे पुरस्नाद्विचारं करिष्यामः ।)

अनेन प्रमाणेन स्पष्टमेव यत्—हरिभद्रस्य, समस्तजीतमात् (७००) शकाब्दात् — अर्थात्,
पञ्चविंशदशिकावृत्तं तमात् (८३५) विक्रमाब्दात्, अष्टसप्तत्यधिकसप्तशतीतमात् (७७८) सृष्टा-
ब्दाद् वा - अर्वाचीनत्वं कथमपि नाभ्युपगन्तुं शक्यते ।

अथात्रायमपरः प्रश्न उद्भवति — ‘ यदि हरिभद्रस्य ‘ कुवलयमाला-कथा ’ गतेनोक्तेनासन्दि-
ग्धप्रमाणेन सिद्धावैसमकालवर्तित्वं न सिद्ध्यति, तदा पुनः पूर्वोक्तशकुन्तलायामाश्रयेन तस्य वि-
क्रमो, यषष्टशतान्दीवर्तित्वस्वोकारे कः प्रत्ययायः ? ’ तत्रापीदं समाधानम् — एतत्प्रश्नप्रयुक्तेन हरिभद्री-
यानेकग्रन्थप्रत्येकक्षणेनास्म्यकमेतद्वृत्तानि बहुनि प्रमाणानि प्राप्तानि यानि तत्प्राकृतगाथाप्राभाष्यस्य
बलवद्बाधकारिणः सन्ति । तेषां (प्रमाणानां) ऐतिहासिकदृष्ट्या पौर्वापर्यपर्यालोचनायां कृतायां हरिभद्रस्य
गाय दिनिर्दिष्टं पञ्चाशत्याधिकपञ्चशततमं (५८५) विक्रमाब्दे स्वर्गमग्नं कथमपि साधयितुं न
शक्यते ।

वर्यं पूर्वमेवाबोचाम, यत्—हरिभद्रेण स्वरचित्रेषु ग्रन्थेषु प्रमाणतया नैकेषां ब्राह्मण-बौद्ध-जैन-
शास्त्रकाराणां विचारा, नामानि च लिखितानि दृश्यन्ते । तत्र सुपर्यालोचितसमयानां कतिपयव्य-
क्तीनां पूर्वापरीक्षावानुसन्धानेनास्मत्कृतस्य प्राकृतगाथाप्राभाष्यनिर्गमनस्य सत्यता सेत्स्यति, तथा
प्रस्तुतविषयस्य निर्णयोऽपि सुनिश्चितो भविष्यति ।

अथात्र प्रसङ्गवन्नाद् विदुषां परिचयाय हरिभद्रेण स्वग्रन्थेषु स्मृतानि भिन्नभिन्नशास्त्रकाराणां
नामधेयानि तावद् निर्दिश्यन्ते—

ब्राह्मणाः—	बौद्धाः—	जैनाः—
अवधुताचार्यः ।	कुक्काचार्यः ।	अजितयज्ञाः ।
आसुरिः ।	दिवाकर (?) ।	उमास्वाति ।
ईश्वरकृष्णः ।	दिप्रागाचार्यः ।	जिनभट्टसमाश्रमण ।
कुमारिलः ।	धर्मपालः ।	देववाचकः ।
पतञ्जलिर्भाष्यकार ।	धर्मकोर्ति ।	भट्टबाहु ।
पतञ्जलिर्योगाचार्यः ।	धर्माक्षरः ।	मल्लबादी ।
षाणानिवैयाकरण ।	भदन्तः ।	समन्तभट्ट ।
भगवद्भाष्येन्द्र ।	भदन्तद्विज्ज ।	सिद्धमेनदिवाकर ।
भर्तृहरिवैयाकरण ।	बसुबन्धुः ।	
विन्ध्यवासी ।	शान्तिगर्भित ।	
शिवधर्मोत्तर ।	शुभगुप्त ।	

(१) अस्यां नामावन्या वैयाकरणभर्तृहरिरेव नन्देन दृश्यते । अस्य हि महावैयाकरणस्य नामस्य हरिभट्टेण ' अनेकान्तजयपताकायां ' द्वित्रेषु स्थलेषु स्मृतम्, उद्धृतानि च ' वाक्यपदीय ' नामकात् समिद्धात् तदीयग्रन्थान् कानिचित् पद्यानि । तथा हि—

(१) आह च शब्दार्थतत्त्वविद् [भर्तृहरि—टीका]

“ वायुपता चेदुक्तामेदववाधस्य शास्त्राणी । न प्रकाश प्रकाशेन सा हि प्रत्यवमर्शनी ॥

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोक य शब्दानुगमादृत । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन जायते ॥ ” इति ।

(२) उक्तं च भर्तृहरिणा— “ यथानुवाकः श्लोका वा । ” इति ।

सृष्ट्यासमपशनाद्युत्तरभागे भारतभ्रमणकारिण ' इन्सिग ' नामस्यस्य चीनदेशवास्यस्य वि.पः कथनानुसारेण, अध्यापक-काशानाथ-बापू-पाठकमहाशयन स्यान्तिवेत ' भर्तृहरि—टीका ' इत्येतन्नामके आग्लभाषानिवद्धे निबन्धे, “ भर्तृहरिर्भूत्युसमयः पश्चादधिकपटनानाम् । (५५०) सृष्ट्यादे (६०३-४ विक्रमाब्दे) सममाण स्थितेन । तत्रैव निबन्धे पुनः, भर्तृहरिकृत-वाक्य-पदीय-गतविचाराणां तन्त्रवार्तिकनाम्ने समिद्ध ग्रन्थ अनेकेषां खण्डितत्वात् तत्कृतुमष्टास्यस्य क्व कुमारिलस्यापि समपशना (७००) तस्यखण्डानिकटे विद्यमानत्वं निर्णयम् ।

इतश्च-हरिभट्टेण स्मृतं ' शास्त्रवार्तासमुच्चय ' नामकग्रन्थस्य चतुर्थस्तवकगतस्य -

३७ अनेकान्तजयपताका । अहमदाबाद मुद्रिता । पृ० ४३, काश्या मुद्रित वाक्यपदीय ५० ४८-९ उररि दृश्यम् ।

३८ वाक्यपदीये सम्पूर्ण श्लोक एतादृशः —

“ यथानुवाकः श्लोका वा सोऽन्वयवृत्तयः । आवृत्त्या, न तु स एव प्रत्याहृत्या निरूपयते । ” इति ।

३९ न० २१० प० मा० बा० ज० पु० १०, ११, १२-३

“ आह चालोकवद्दे सर्वसाधारणे सति । धर्माधर्मपरिज्ञाता किमर्थं कल्प्यते नैरं ? ॥
इत्यस्य श्लोकस्य स्वोपग्रह्याख्यायां ‘ आह च-कुमारिलादि ’ इत्यनेन वाक्येन प्रत्यक्षं कुमारि-
लभ्यापि नाम उल्लिखितमुपलभ्यते । तथा-अस्य श्लोकस्य पूर्वार्द्धमपि ‘ मीमांसाश्लोकवार्तिककादेव
आदिशब्दपरिवर्तनेन तदवस्थं समुद्भूतमस्ति । अतः निश्चीयते-हरिभद्रः समशतीतम् (७००)
खृष्टाब्दवर्तिन कुमारिलादवार्चिनः, सुतर्गं समकालीनो वा, इति ।

(२) अपि च-अनेकान्तजयपताकायाम् बौद्धतार्किकचूडामय्यधर्मपाल-धर्मकीर्त्याचार्ययोरपि
हरिभद्रपुरिणा स्पष्टतया नामोल्लेख कृतोऽस्ति । तत्रापि ‘ न्यायवादि-धर्मकीर्तिस्तु नामयेयं
प्रायः पञ्चाशत्कृत्वः संसृजितम्, अवतारितं च तत्कृताद् ‘ हेतुविन्दु ’ प्रभृतिप्रमाणग्रन्थाद्
अनेकावतरणनामतम् । उक्तं यथा-कानिचिदवतरणान्यत्र प्रदर्शयन्त । यथा—

(१) ‘ उक्तम् न-अस्मकं पुत्राचार्य-धर्मपाल-धर्मकीर्त्यादिभिः, द्विविधा हि यस्माद् रूपादीनां
शाक-सामान्या-एका, प्रातर्नयता च-अपरा । ’ ५१

(२) एतच्च यदाह न्ययराट् धर्मकीर्ति-
“ वातादऽङ्गुलम् । रूपा मद् धर्मकीर्तिः । वाचार्थाश्रयिणी याऽपि काष्ठीकापकस्थितिः ॥ १ ॥
साऽपि तदवतारनामा तथा । नयनमङ्गमाः । बुद्धराश्रित्य कल्प्यते यदि किं वा विरुध्यते ॥ २ ॥
इत्यादि । तदवतारमपि दर्शितं भवति ।

(३) ‘ प्रातःप्राहकभावतश्च नयः प्रतिवन्त्यति चेत्, न अस्य धर्मकीर्तिना [भवतार्किकचू-
डामयना] अङ्गुलमस्ति । ’ ५२

(४) ‘ धर्मकीर्तिनाऽप्यङ्गुलमस्ति हेतुविन्दुः । “ मित्रस्वभावैश्वर्यशुभादिभ्यः सहकारिभ्य एक-
कयोन्यतः न कारणभेदेन कार्यभेदः स्यात् । ” इत्याशङ्क्य “ न यथास्त्वं स्वभावभेदेन
तादृशं परतन्त्रं पुरुषकायस्वभाववन्तमङ्गुलम् ” इत्यादेः] स्वयमेवाभिधानात्
अनयागुणितप्रथमोऽनाकिरुयाः सत्तात्मयः स । तद्भाषाध्यायमतीतशब्दाविद्याभूषणेन क्रमशः खृष्टा-
ब्दः ६००-६३५, ६३५-६५० पर्यन्तः निर्धारितः । “ अध्यापककाशीनाथपाठकमहाशयलिखित-
तत्त्वकान्तजयपताकायाम् धर्मपालाद्यध्यायवत् । कुमारिणेन (तन्त्रवार्तिके भर्तृहरिवि) श्लोक-
वार्तिके धर्मकीर्तिवैवागमस्य प्रतिपत्तौ कृतः इति ज्ञायते । भर्तृहरिवि धर्मकीर्तिस्य मत्तासमयत्वेन
खृष्टायसमभशताब्दीपूर्वार्द्धस्य निर्णयत्वात्, तादृशप्रतिषेधकारि कुमारिलाचार्यो हि प्राक्प्रदर्शित-

४० शास्त्रवार्तासमन्वय । ३० लक्ष जैनपुस्तक । पृ० ३५४

४१ अनेकान्तजयपताका । असदावतार । पृ० ५०

४२ “ ” ” ५७

४३ “ ” ” ६०

४४ “ ” ” ६६

४५ हिस्टरी ऑफ़ धी गिडोवेल स्कूल ऑफ़ इण्डियन लॉजिक पृ० १०-१०३ ।

निरणयः, समशतीनेमे (७००) खृष्टाब्द एव विद्यमानः सम्भाव्यते । हरिभद्रेण कुमारिलस्य नाम निर्दिष्टमिति तु प्रागेव प्रदर्शितम् । अतश्च, बौद्धतार्किकप्रमाणेऽस्मकीत्याचार्याः, तत्प्रतिषेधकात् महामीमांसककुमारिलाच्च, तदुभयमिद्वान्तालाचनाकारः हरिभद्रोऽर्वाचीनः, इति सुनिश्चितम् ।

खृष्टीयसमशतीनाम् (७००) वर्तिने कुमारिले हरिभद्रः स्मरति, हरिभद्रं पुनः—अष्टसप्तत्यधिकसमशतीनाम् (७७८) खृष्टाब्दवर्ती कुवलयमालाकथाकारः शशिण्याचिह्नमरिः । अतो हेतोः, एतयोर्द्वयोरन्तरकाले—अर्थात् खृष्टीयःष्टमशताब्दीमध्यभागे—हरिभद्रा विद्यमानो भवेत्, इति नि सन्देहमनुमीयते ।

(३) अन्यच्च—हरिभद्राचार्येण ' नन्दीमुख ' नामरुज्जनागमस्य भंक्षिं संस्कृतविवरणं लिखितमस्ति । अस्मिन् विवरणे बहुषु स्थलषु ' जिनदामगणिसहस्र ' विरचित ' चृणि ' नामकप्राकृतव्याख्यातोऽनेके प्राकृतपाठास्तदवस्था एव समुद्भूताः सन्ति^{४६} । इयं च चृणिः—

' शकराक्षः १० जस्य) पञ्चसु वर्णनेषु व्यतिक्रान्तेषु अष्टनवन्तसु नन्त्रध्यपनवर्णिः समाप्ता ।' इत्यनेनैव तत्प्रामाण्यमित्युक्तकालेन, शकैर्यशुगताभ्यां अन्त्यप्राय वर्षे—अर्थात् ६७६ खृष्टाब्दे ७३३ विक्रमाब्दे वा, विरचिता, इति स्पष्टं जायते^{४७} । अत्र हि चृणिरचनाकालं प्राकृतगाथानिर्दिष्टहरिभद्रोऽष्टमसप्तत्युत्तरार्धे प्रायः सार्द्धशतशतानिनाऽवर्तिनः ।

अपि नाम चृणिरचनानन्तरं पञ्चविंशतौ पञ्चशतवर्षेषु नन्त्रिकान्तेनैव हरिभद्रमस्त्रीयं विवरणं विरचितं भवेत् । अतोऽनया गणनायां हि हरिभद्रस्य विद्यमानत्वं खृष्टीयःषष्ठशतः—अर्थात् सप्तत्यनन्तरं

एतादृशानामनेकेषां सुनिश्चितवाक्यप्रमाणानां सहाय्याः । अथैवप्राकृतगाथानिर्देशानुसारेण हरिभद्रस्य षष्ठशताब्दीवर्तिनत्वं कथमाप माधायितुं न शक्यते । नैतरे कुवलयमालाकथामाप्ताऽस्मिन्—

४६ नन्दीमुखीयस्थविराजन्त्या ३७ तत्प्रामाण्या व्याख्येय, हरिभद्राचार्येण कृताऽस्ति—

' जेमि इमो गाहा व्यख्या येवान्त्याग प्रचरति अत्ताप अहपरन वेत्तयात्त । बहुनशरेण निर्गत प्रभूत प्रमिद्व यशा यवा न बहुवारनिगतप्रधान । तान् वन्द । मिद्वत्ता रकित्त्या न स्तन्नि लाचार्यात् । कह पुग नामि अगुआगा । तत्तत्त शरममरुत्तविण सन्ति दुब्बिक्ख काउ मनहा फिटियाण ।' । गहणगुणणपुहाभावता सुते विणह पुगा सुब्बिक्खे काउ नान म्हराण महने माधुमन्दप खट्टिलायारिययम, मवण जो न सभरइ । एय मधदिय कालियसुय । जब्बा एय म्हुगाए कय तम्हा माहुरी वायगा भणइ । माय खट्टिलायारियममन मि काउ तम्मतिआ भणुआमो भण्णि । अण्णे भण्णि जहा सुय णणह तम्मि दुब्बिक्ख काले न अज पहणा अगुआगापरा न विणह्वा । एय खट्टिलायारिप मधिरं । तेण सदुराप पुगा अगुआगा एवतिआ ति म्हुगावायगा भणइ । तम्मतिओ अणुआमो भण्णइ इति गाथायं ।

एष सर्वोऽपि प्राकृतपाठो हरिभद्रचृणिना नन्दीचृणिनः समुद्भूतः । एवमन्यथैवपि अनेकेषु स्थलेषु प्रष्टुं शक्यते ।

४७ बृहत्सिंहिका नामधेयया प्राचीनाया जैनवाङ्मयग्रन्थमपि एतद्वचनामस्य समुल्लिखितं । तथा—' नन्दीमुख ७०० [श्लोकप्रमाण] चृणि ६३३ वर्ष कृता स्तम्भः । स्तम्भतीर्थं । बिना [अन्यत्र] नास्ति ।' । अस्मन्प्राप्तस्थ. प्राचीना हस्तलिख ।)

ग्रहप्रमाणबलात् सिद्धिर्ममममयवर्तित्रयमपि न सिद्धयति । इत्थं चास्मदुपार्हं खट्वीयाष्टमशताब्दी-
वर्तित्वमेव तस्य महाभूतनिष्पत्त्युद्दिष्टिर्गर्भवति ।

न खन्वेवं केवलमनुमानमिदं कुमारिलसत्तासमय एवास्मत्कृतस्यास्य निर्णयस्य मूलाधारभूतं
प्रमाणम्, किन्तु साक्षाद् हरिभद्रमुने सहासात् संभाष्यमाणं न्यायशास्त्रपाण्डित्यस्य तच्छिष्यीभूतस्यै-
कस्य विदुषस्तद्विषयकं कथनमपि मुख्यमस्ति । ननु कोऽसौ विद्वान् ? किं पुनस्तत्कथनम् ? इति चेदु-
च्यते—स एव पूर्वनिर्दिष्टो दाक्षिण्यचिह्नधारनामा उद्योतनसुरिर्हरिभद्राल्लब्धन्यायविद्यो विद्वान्, कथनं
पुनस्तस्या एव कुबलयमालाकथायाः प्रशस्तिश्रुतिम्, इति । तत्कथाप्रशस्तीं कथाकारेण स्वपरिचायक-
मात्रयकं क्रियद् वर्णनं कृतमस्ति; तत्र हरिभद्रस्यापि निर्देशः सविशेषं दृष्टिगोचरतामुपयाति । किञ्चिद्
विस्मृताऽपि सा प्रशस्तिरन्युपयोगिन्यात्, अत्रावधि पुराविद्भिर्ग्रहपूर्वत्वाच्चात्र तावत् समुचितम्—

१ अन्धि पयडा पुरेण पयडया नाम स्यणमोहिल्ला ।

तस्य िण भुन, पुड्ड मिग्गिगस्माणेण ॥

२ तस्म गुरु स्यने आसिद भुनवमीओ ।

नीण तयरेण डिओ । नग निवमो नहि काले ॥

३ [तस्य] यहात्ताकुमरो सिद्धन्तविद्याणओ कं डस्सो ।

आसिदिय-वगुना अत्तवे विज्ज न्थ रण [म] किनो ॥

४ सिचचन्दगो अह मयरा ते सो एन्थ भागओ देसा ।

सिगिपि यत्त नयरास्म मीटिओ कप्पहक्खो व्व ।

५ तस्म खमासमणगुगो नामग जक्कवट्तगणिणामो ।

सिग्गो मयट्ठपा आसि विट्ठाण वि पयट्ठमो ।

६ तस्म य सीसा वहुय तव दोस्य-उट्ट चरग-संपण्णा ।

रम्मा गुत्तजरेमे जेहि कओ दवहरणहि ॥

७ आगामयपनयर वट्ठपरो आसि जो खमासमणो ।

तस्म मुह्दं णे चिय अवि पसमो जा अहन्वो वि ॥

संस्कृतश्रुत्या —

१ अस्मि प्रकटा पुरीणा पर्वतिका नाम सन्निभावती । तत्र स्थितेन भुक्ता पृथ्वी श्रीनोरमाणेन ॥

२ तस्य गुरुहरिदन्त आचार्य आसीत् सुमहतीय । तस्या नमर्या दत्तो जिननिवेशस्तस्मिन् काले ॥

३ तस्य बहुकलाकुशलं सिद्धान्तविज्ञायकं कविर्दक्ष । आचार्यदेवगुणाऽद्यापि विस्तरति यस्य कीर्तिः ॥

४ शिवचन्दगणी अथ महत्तर इति मोऽज्ञातता देशात् । श्रीभिलमालनगरे स स्थितः कल्पवृक्ष इव ॥

५ तस्य क्षमाश्रमणगुगो नाम्ना यत्तदतगणिनामा । शिष्या महातिमहान्मा आसीत् त्रिलोकेऽपि प्रकटयशाः ॥

६ तस्य च शिष्या बहुकास्तपो वीर्यलब्धचरणप्रभञ्ज । रम्यो गुज्जरदेशो वै कृतो देवगृहकैः ॥

७ आकाशवप्रनगरे वटेश्वर आसीत् यः क्षमाश्रमणः । तस्य मुखदर्शनेनैवापि प्रशान्मयति याऽप्यहोऽपि ॥

- ८ तस्स य आचारधरो तत्तापरिओ षि नामसारगुणो ।
 आसि तवतेयनिज्जियपावतमोहो दिणयरो व्व ॥
- ९ जो दूममसलिलपवाहवेगहीरन्तगुणसहसमाण ।
 सीलङ्कविजलसालो लग्गणक्ववंधो व्व निकंपो ॥
- १० स सेण तस्म एसा हिरिदेवीदिब्बइंमणमणेग ।
 रइया कुवल्लयमाला विलसिरदाक्खिणऽन्धेण ॥
- ११ दिब्बजहिच्छियफलओ बहुकीत्तिकुमुमरेहिगमोओ ।
 आचारिय-वीधरहो अवा (हा) वगे कप्पस्सवो व्व ॥
- १२ सो सिद्धंत [म्मि] गुरु (रू), प्रमाण-नापण (अ) जस्स हारेभओ ।
 बहुगन्थसन्थविन्धरपयड-[समत्तमुअ] मच्चन्थो ॥
- १३ गया [य] खल्लियाणं वेस जाओ वड्डमरो नाम ।
 तस्सुज्जोयणनामो तणओ अह विरट्ठा तेण ॥

अस्यां प्रश्नस्तौ प्रथमं दशभिर्गाथाभिर्दक्षिण्याचिह्नेन स्वकीया मल (दीक्षा) गुरुपरम्परग
 वर्णिता । तदनन्तरं च निम्नभिर्गाथाभिर्विशेषोपकारिणः पुज्यगुरुव प्रकीर्तिताः । तेषु गुरुषु—अन्यतमो
 हरिभद्रोऽपि । अस्य गाथाकुलकर्म्यैव स्फुटार्थः—यः—अपरः कल्पवृक्ष इव यथा मत्तफलप्रदो
 बहुकीर्तिकुसुमसमलङ्कृतश्च, स आचार्यवीरभद्रस्तु यस्य सिद्धान्त—अर्थात् सिद्धान्ताध्यापको गुरुः,
 येन च बहुल ग्रन्थान् प्रणोय समस्त श्रुतस्य—निखिलजैनात्मस्य सन्त्योऽर्थः प्रकटीकृतः स आचार्यह-
 रिभद्रो यस्य प्रमाण-न्याये—अर्थात् प्रमाण-न्यायशास्त्राध्यापको गुरुः, क्षत्रियाणां वंश समुत्पन्ना वट-
 श्वरो नाम राजा यस्य च पिता, तेन ' उद्द्योतन ' इति मूलतन्त्रात् एषा कथा गुह्यता, इति ।

अनेनोल्लेखेन स्पष्टं ज्ञायते यत्—कथाकृता दाक्षिण्य चेन्हन हरिभद्रसुरिसर्माय प्रमाण-न्याय-
 शास्त्राणामध्ययनं कृतम् । अत्र पुनर्विदधां पुर पत्तभिवट्टनस्य न काविदावश्यकता, यत्—अस्मिन्नवन-
 रणे वर्णितोऽस्मी हरिभद्र, स एव भाषाणकग्रामाश्रणी, यस्य मत्तामस्य निर्गेतुमय निबन्ध उपक्रा-
 न्तोऽस्माभिः । यतः ' बहुग्रन्थसार्थविस्तरप्रकटममस्तुतसत्यार्थ—' इति विशेषणविशिष्टः कश्चिदप-
 रो हरिभद्रसुरिरथावधि जैनवाक्याय न क्वापि दृष्टः, श्रुतो वा ।

तदेवम्—केवलविशुद्ध—प्रज्ञमगमपरिपूर्ण—ममगादित्यकथाकर्ता हरिभद्रसुरिः, शान्तरसमिन्नि-

८ तस्य चाऽऽचारधरस्तत्त्वा(गा) चार्य इति नामसारगुण । आसीत् तपस्वजानिजितपापतमोघा दिनकर इव ।

९ यो दुष्मसलिलप्रवाहवेगद्विगमगुणमहसमाणम् । सीलाङ्कविजलसालो लग्गसम्भ इव निष्कम्पः ॥

१० शिष्येण तस्यैषा ह्रीदेवीदत्तदर्शनमनसा । रक्षिता कुवल्लयमाला विलसद् दाक्षिण्यचिह्नेन ॥

११ दत्तयथान्तितफलको बहुकीर्तिकुसुमगजमानाऽऽश्रमः । आचार्य वीरभद्रोऽधारः कल्पवृक्ष इव ॥

१२ स सिद्धान्ते गुरु, प्रमाण न्याये च यस्य हरिभद्र । बहुग्रन्थसार्थविस्तरप्रकटममस्तुतसत्यार्थं ॥

१३ राजा च क्षत्रियाणां वंशो जाता वड्डेश्वरा नाम । तस्योद्द्योतननामा तनवाऽथ विरचितो तेन ॥

तन्मृत्काररसपरिप्लुत-कुबलयमालाकयाकृद् दासिष्यविह्वलसुरिश्च-एती द्वौ गुरु-शिष्यौ निस्सन्देहं समसमयवर्तिनावेव; इति निर्णयः ।

तादृश ' बहुग्रन्थसार्थ ' रचनाकारिणः, परोपकारचिकीर्षया सर्वताऽमतिबद्धविहारिणो विदुषः आयुः-षष्टिः, समतिर्वा वर्षाणि-अवश्यं भवेत्, इति सम्भावनया तस्य महापुरुषस्य जीवनकालं वयं समञ्जसीतमात् खृष्टाब्दादारभ्य समत्यधिकसमञ्जसीतम् (अङ्कतः ७००-७७०) पर्यन्तम्, अथवा समपञ्चाशदधिकसमञ्जसीतमाद् विक्रमाब्दादारभ्य समविंशत्यधिकाष्टशतीतम् (अङ्कतः ७५७-८२७) पर्यन्तम्, स्थिरीकृत्यः । इति शयस्नु श्रमणमङ्गलयः ।

पारिशिष्टम् ।

१

हरिभद्रः-शान्तरक्षितश्च ।

आचार्यहरिभद्रेण ' शास्त्रवार्तासमुच्चय ' नामके ग्रन्थे क्षणिकवादविचारमीमांसायाः पूर्वं न्याय-वादिनां ' मर्मक्षोभितमालोचन ' तदनन्तरं निम्नलिखितेन श्लोकेन सूक्ष्मबुद्धेः शान्तरक्षितस्याऽपि मत-स्य प्रलोचना आरब्धा । यथा—

एतेनैतत्पतिसिद्धं यदुक्तं सूक्ष्मबुद्धिना ।

“ नाऽसतो भावकर्तृत्वं तदवस्थान्तरं न स ॥ ”

अस्मिन् श्लोकस्य म्नापन्नव्याख्यायाः ' सूक्ष्मबुद्धिना इत्यस्य पदस्य ' कुशाग्रधिया-शान्तरक्षितेन ' इत्येवंरूपा व्याख्या कृत्वा स्पष्टरूपेण शान्तरक्षितस्य साक्षाच्चिर्देशः कृतः ।

अथाऽत्रायं प्रश्नः समुत्पद्यते-कोऽस्मिन् शान्तरक्षितः ? कदा च मञ्जातः ? इति । एतत्प्रश्न-पर्यालोचने कृते सति-इदं ज्ञायते-म० म० सतीशचन्द्रविद्याभूषणेन स्वीये ' मध्यकालीनभारतीय-न्यायशास्त्रेतिहास ' नामक पुस्तके^१ यस्यैकस्य बौद्धनैयायिकस्य शान्तरक्षितस्य वर्णनं लिखितमस्ति, स एवायं हरिभद्रस्मृतः शान्तरक्षितः, इति सम्भाव्यते । तस्य शान्तरक्षितस्य सत्तासमयो विद्याभूषणमहाशयं ख० ७४९ निकटवर्ती स्थिरीकृतः । तेन हि ' वादन्यायवृत्ति-विपश्चित्तार्थ ' इति, ' तत्त्वसङ्ग्रहकारिका ' इति चैतन्नामानौ द्वौ ग्रन्थौ विरचितौ स्तः । तत्र, द्वितीयस्य ग्रन्थस्य तु

‘पञ्जिका’ नाम्नी एका टीकाऽपि तत्समकालसंजातेनैव नालन्दाविद्यापीठीयतन्त्रशास्त्राध्यापकेन आचार्यरुमलशिलेन लिखिताऽस्ति । अयं सटीकस्य ग्रन्थस्यैक प्राचीनो हस्तलेखोऽस्माभिर्गुर्जर-
त्रापुरातनराजधान्यामणाहिलपुरपट्टणानाम्नां प्रतिष्ठितजैनपुस्तकभाण्डागारे दृष्टः । “ हरिभद्रसूरि-
विरचित ‘शास्त्रवार्तासमुच्चय ’ ग्रन्थसदृश एव सर्वदर्शनालोचनात्मकः स ग्रन्थः । प्रस्तुतनिबन्धले-
खनसमये तस्य ग्रन्थस्य पुरोवर्तित्वाभावाद् नैतद्वक्तुं शक्नुमो वयं यत्, हरिभद्रसूरिणा शान्तरक्षितकर्तृक-
द्वयपरि निर्दिष्टं यत् श्लोकार्द्धं समुद्धृतं तद् एतत्स्वसङ्ग्रहान्तर्गतं किं वा अन्यग्रन्थान्तर्गतम्, इति ।
परन्तु, एतावन्तु हृदविश्वासोऽस्माकम्—उक्तश्लोकार्द्धम्, किं वा तदुक्तो विचारः प्रस्तुतस्यैव
शान्तरक्षितस्य निर्मिते कस्मिन्नपि ग्रन्थे भवेदिति । तथा सति, यदि विद्याभूषणमहाशयेन लिखित-
शान्तरक्षितसमयो वास्तवस्तदा हरिभद्रः, शान्तरक्षितश्च—एतौ द्वौ समयवर्तमानादेवास्नाम् ।

इह खलु कश्चिद्विद्वानित्यमाशङ्केत—यदि हरिभद्र-शान्तरक्षितौ द्वौ समयमप्येव वर्तमानावभू-
ताम्, तर्हि हरिभद्रकृतः शान्तरक्षितावचारप्रतिषेधे कथं सङ्गतिमाप्नुयात् ? यत्र—तस्मिन् पुरातने
समये, इदानीद्विपलभ्यमानानि मुद्रणयन्त्र-मयाचारपत्र-युग्मशब्दादिमदृशानि साधनानि नासन्, यथा
साहाय्यात् स्वल्पेनैव कालेन कश्चिद् विद्वान्, तदीयः विचारः वा सत्यं विश्रुता भवेत् शक्नुयत्,
तथा, तस्य जीवितावस्थायामेव देशान्तरीया, सम्प्रदायान्तरीया वा विद्वानो नास्मरणम्, विचार-
लोचने वा कर्तुं पारयेयुः ।

अत्रात्म्याकामिदं मतम्—इदं किल सत्यम्, उक्तसाधनविरहिते नास्ति पुरातने समये साधारण-
पीण्डतम्याऽऽधुनिकसमयवत् स्वल्पेनैव कालेन सर्वत्र प्रसिद्धिप्राप्तेन न तुल्यम् ; तथापि, अत्रात्रा-
रणमज्ञाशालिनो विदुषो विख्यातेर्देशभिक्षिन्या वा वर्यः देशदेशान्तरेषु यदुद्देश्यम् नयाऽऽशङ्क्यम् ।
यत्र पुरा काले भारतवर्षे एतादृशी पद्धतिरेवासीत् यदा कदा यः कोऽपि—असाधारणो विद्वान्
प्रादुर्भवति, तदा स स्वकीयं वैदुष्यं प्रख्यापयितुम्, दिग्विजयं च कर्तुं देश-देशान्तरेषु परिभ्रमणाय
निर्गच्छति स्म । अनेकासु विद्वत्समासु, राजसमासु च समुपस्थायाऽपरापि प्रसिद्धिविद्वांसः सह वाद-
विवादं करोति स्म । स्थले स्थले स्वविचारानुयायिनः शिष्यान् स्थापयन् । तत्रैव यदा कदा यः
कश्चिद् विद्वान् नवीनमपूर्वं ग्रन्थं लिखति, तदा ते ग्रन्थमेकैकेषु आदर्शेषु अवतर्य प्रसिद्धिप्राप्तद्वारं
स्तकागार—राजमन्दिर-देवालयोदण्डेषु स्थानेषु उपहाररूपेण, प्रख्याततर्फी इत्यादि विधौ विनियोज-
य च प्रेषयति । इति हेतोस्तादृशविदुषः स्वजीवितावस्थायामेव यदुद्देश्यं प्राप्नुयाम, अन्यान्य-
विद्वद्भिश्च तदीयग्रन्थानां आलोचना-प्रत्यालोचनाया कर्तव्यायामपि न च काचिदसम्भवनीयता ।

५० अमुका वटपट्टीय (बडोदरा) राज्यद्वाराप्रकाशित ‘ माधववाटस ऑरिण्टललीरिङ्ग ’ नाम्नायां
ग्रन्थमालायां सुव्रतते एष ग्रन्थः ।

५१ ‘ टैल्फनकावेज ’ संस्थितराजकीयग्रन्थसङ्ग्रहस्य पुष्पकम्, पृ० २१

२

हरिभद्रः—धर्मोत्तरम् ।

हरिभद्राचार्येण बौद्धन्यायशास्त्रमूलनामसूत्रधाराचार्यदिशागविरचितस्य 'न्यायप्रवेशप्रकरण' नामकप्रमाणग्रन्थस्यैका 'शिव्यहिता' नाम्ना सप्तमा व्याख्या लिखिताऽस्ति । एतस्या व्याख्याया आदावेव 'अनुमान' शब्दस्य व्याख्यां कुर्वता तेन सुरेणा (न जाने केन कारणेन—कदाचित्स्थितिभ्रंशेन) एकत्रिन्य उल्लेखः कृतः । सा व्याख्या इत्यस्मिन्—

“मीयेतऽनेनेति मनम्—परिच्छिद्यत इत्यर्थः । 'अनु' शब्दः पश्चादर्थे—पश्चान्मानमनुमानम्—पक्षधर्मग्रहण-सम्बन्धस्मरणपूर्वकमित्यर्थः । वक्ष्यति च “त्रिरूपालिङ्गालिङ्गिनि ज्ञानमनुमानमिति” ।

एतदवतरणमान्ते 'वक्ष्यति' इति क्रियापदमुद्दिश्याग्र “त्रिरूपालिङ्गालिङ्गिनि ज्ञानमनुमानम्” इति, यत् सूत्रं निर्दिष्टं तदुपरि केनचित् प्रावीनेन पण्डितेन निम्नलिखिता टिप्पणी कृताऽस्ति । यथा—

“नन्वेतन्सूत्रं धर्मोत्तरायम्, न तु प्रहृतशस्त्रसन्धम् । एतशस्त्रसन्धमेतत् सूत्रम्—'लिङ्गं पुनरित्यादि' । तत् कथं 'वक्ष्यति चेति' प्रोच्यते? । मन्यमतत्—यद्यप्यत्रैवंविधं सूत्रं नास्ति तथाऽपि धर्मोत्तरायसूत्रम् सूत्रोक्तानुमानलक्षणविधायकमेव, इत्यर्थतोऽन्वय-धर्मोत्तरायसूत्रयोः साम्यमेव, इत्यर्थपेक्षया वक्ष्यतीति व्याख्येयमिति न विरोधः ।”

टिप्पणीकारप्रावीनेनेद्वेन स्पष्टं ज्ञायते यत्, 'वक्ष्यति' इति कृत्वा हरिभद्रेण यत् सूत्रं समुद्धृतं तन्न दिशागाचार्यविरचितम्, किन्तु यमात्तविरचितम् । 'दिशागीयसूत्रं विधाय धर्मोत्तरायं सूत्रकथमुद्दिशितमाचार्येण?' इत्यस्य प्रश्नस्य विचारणया नास्त्यत्र किमपि प्रयोजनमस्माकम् । अस्माकं त्वत्वंदेव विचारणीयम्—यदि हरिभद्रममुद्धृतस्य तस्य सूत्रस्य कर्ता, टिप्पणीकारोल्लेखानुसारेण धर्मोत्तराचार्य एव, (टिप्पणीकारकथने न कन्या अपि शङ्काया अवकाशः, कारणाभावात्) तर्हि केऽर्थो धर्मोत्तरः? कथं तस्मात्? इति ।

अथात्राद्ये तावत् पुराविभु धर्मोत्तरायचार्यविरचितं 'न्यायविन्दु' टीकाकर्तृत्वेनैक एव धर्मोत्तरः सुप्रसिद्धोऽस्ति । परन्तु, स हरिभद्रनिर्दिष्टसूत्रकर्ता सिद्धो भवितुं नार्हति । यतस्तस्य सत्तासमयो विद्वाद्भिः समन्वितारिग्रदधिकारगतीतम् (८४७) खण्डान्निरुद्धवर्तो निर्णीतः । “यदि चायं समो वास्तविकस्तर्हि स धर्मोत्तरो हरिभद्रात् प्रायः शताब्दीमभितममयप्राहतां सिद्ध्यति । ततश्च तत्कृतं सूत्रं हरिभद्रेण निर्दिष्टं न शक्यते । यदि पुनरन्यान्ये, प्रमाणेनन्सूत्रमस्यैव धर्मोत्तरस्य कृतिन्वेन संसिद्ध्येत्, तर्हि तस्य समयोऽपि हरिभद्रसमयात् पूर्ववता, तस्मादधिको वा स्वीकर्तव्यो भवेत् ।

५. महामहोपाध्यायसतीशचन्द्रविद्याभूषणविरचित 'हिस्टरी आव दि मीडीविल स्कूल आव इन्डियन-लॉजिक' नामक पुस्तकं (१०१३१) दृश्यम् ।

अस्यन्यतेन तु हरिभद्रनिर्देशसूचितो धर्मोत्तरः प्रसिद्धधर्मोत्तरात्कश्चिदपरः पुरातनो धर्मोत्तरः सम्भाव्यते । एतत्सम्भावनापरिपोषकं पुनर्धर्मोत्तरनामकव्याक्तिद्वयसूचनपरमेकं स्पष्टं प्रमाणमपि प्राप्तमस्माभिः । तथा हि—

सुप्रसिद्धनैतार्किकवादिदेवसूरिनाम्ना आचार्येण स्वरचित 'स्याद्वादरत्नाकर' नामके मति-
छित्ते तर्कग्रन्थे प्रथमे परिच्छेदे "स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम्" इत्यस्य द्वितीयमूत्रस्य व्याख्यायां
लक्ष्य-लक्षणवाचकशब्दयोर्विधेया-ऽविधेयतामीमांसावसरे प्रसिद्धधर्मोत्तरस्य तद्विषयका विचारा सवि-
स्तरं प्रत्यालोचिता । तत्र चायं धर्मोत्तरो धर्मकीर्तिकृत 'न्यायविनिश्चय'—'न्यायविन्दु' प्रकरणयोर्व्या-
ख्याकारत्वेनोपवर्णितः, उद्धृतानि च तद्वृत्तव्याख्यामध्यतः कानिचिद अवतरणवर्त्तस्यपि । तत्रैव
पुनरेतस्य धर्मोत्तरस्य 'वृद्धधर्मोत्तरानुसारी' इति, 'वृद्धसेव, प्रसिद्धः' इति च विशेषणे अपि
दत्ते दृश्यते । पान्ते च एष वृद्धधर्मोत्तरविचाराधरीकारकत्वेन उपालभ्यताऽपि ।^{१३}

५३ एतदर्थस्यैका वादिदेवसूरिकृता उल्लेखास्त्वेतादृशाः—

(१) 'अत्राह धर्मोत्तर — लक्ष्यलक्षणभावविधानवाक्ये लक्ष्यमनुद्य लक्षणमेव विधीयते । लक्ष्यं प्रमितं
भवति तत्प्रसङ्गवाच्यम्, लक्षणं पुनरप्रसिद्धमिति तद्विधेयम् । अज्ञातज्ञापन विधिरेवमभिधानम् ।
सिद्धे तु लक्ष्यलक्षणभावो लक्षणमनुद्य लक्ष्यमेव विधीयत इति ।' (स्याद्वादरत्नाकर, पृ० १०)
(२) 'साधो 'सौम्य' भूयर्धर्मकीर्तिकेतेने । व्यवस्था कुरुष्व पुनरन्वयापितमहत्तमम् ॥
स हि महात्मा (धर्मकीर्ति) विनिश्चयं (न्यायविनिश्चय, प्रत्यक्षमन्त्र, न्यायविन्दु) तु प्रत्यक्षमन्त्राने
हे अप्यप्रसाध्यैव तल्लक्षणानि प्रणयति स्म । निश्चय, अज्ञानितयत्नसिद्धयः कुतस्तत्प्रसिद्धमिति अपि सर्वं
हृदयस्य वशात् । न सिद्धिमभिधानोऽपि न लक्षणस्य तामनन्वयमे इति स्वाभिमानमात्रम् । अत्र
च, प्रत्यक्षलक्षणव्याख्यालक्षणे लक्ष्यलक्षणभावविधानवाक्ये इत्यादिना लक्षणस्यैव विधिमात्रे
धित्वे विधिरवापराधाच्च बुद्धे, यत्ना न्यायविनिश्चयटीकायां स्वाभिमानमन्त्रे लक्षणं तत्कथं त्रिरूप
लिङ्गवाहिण एव दर्शनस्य नानमानम्बप्रमङ्ग इति पयन्युज्जान एतदेव सामान्यप्राप्त दर्शयति यत्र
मूढेऽर्थे ज्ञानं नन्वर्थमिति । इत्यनन्वयमानस्यानमापयासे स्वयमेव लक्ष्यस्यापि विधीयते । अप्रमत्तमभि-
धाने च न्यायविन्दुवर्त्तौ एतदेव लक्षणं त्रिरूपाद्य लिङ्गाद्यनुनयालम्बनं ज्ञानं तत्स्वाभिमानमा-
नमिति ।" (न्यायविन्दुटीका पिटर्मनमपादिना, पृ० ११; विनिश्चयटीकायाः मन्त्रे च परार्थानमानलक्षण
त्रिरूपस्य लिङ्गस्य यदाप्यन तत्पराधमनुमानमिति । 'च यदाचक्षणा इत्यधुना ने चैवक्षय
मिति ।' (स्याद्वादरत्नाकर, पृ० १०)

(३) 'अत्र च भवद्भवसूत्रणासूत्रणा धर्मकीर्तिरपि न्यायविनिश्चयस्याद्य द्वितीयं द्वितीयं पारिच्छेदे
'प्रत्यक्ष कल्पनापाठमभ्यासमिति । १ । नत्र स्वार्थं त्रिरूपादिङ्गनाऽर्थमिति । ' परार्थमन-
मानं तु स्वतन्त्रार्थकाशनामिति । ३ । त्रीणि लक्षणानि, 'निमित्तानुप्रमणनीयानमन्त्राभाधाना-
हिनविभ्रममविकल्पकं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति । १ । ' त्रिलक्षणादिङ्गाद्यनुनयस्यैव ज्ञानं तत्स्वाभिमानमा-
नमिति । २ । ' यथैव हि स्वार्थं त्रिरूपादिङ्गना लिङ्गिनि ज्ञानमुत्पन्नं नथैव परत्र लिङ्गिज्ञानान्पिपा-
दादिषया त्रिरूपादिङ्गात्मानं परार्थमनमानमिति । ३ । ' च यदाचक्षणा लक्ष्यस्यैव विधिर्मन्त्रकी-
र्तेयम् । तथा लक्ष्यलक्षणभावविधानवाक्ये 'इत्युपक्रम्य लक्षणमेव विधीयत इत्यभिधानं, कथं
न स्ववचनादिरोधमवबोधये ।' (स्याद्वादरत्नाकर, पृ० ११)

(४) 'वृद्धदेववत् स्वीय दर्शयत निदर्शनम् । वृद्धधर्मोत्तरस्यैव भावमत्र स्वरूपयत् ॥' (स्याद्वादरत्नाकर, पृ० ११)

अनेन प्रमाणेन स्पष्टीभवति, यत्—बौद्धताकिंकेषु धर्मोत्तरनामानौ द्वौ विद्वांसामुच्यते । तत्र च न्यायविन्दुटीकाकारोऽर्वाचीनः, अपर प्राचीनः । सोऽपरः पुनर्विद्वत्सु 'वृद्धधर्मोत्तर' नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत् । अर्वाचीनो धर्मोत्तरोऽपि तस्यैवानुयायी आसीत्—इति ।

एवं सति, यदि तमेव वृद्धधर्मोत्तरं हरिभद्रनिर्दिष्टसूत्रकर्तृत्वेन सम्भावयामस्तर्हि ना/ काश्चिद-सङ्कतिमुत्पश्यामो वयम् ।

अपि च न्यायविन्दुटीकाकारधर्मोत्तरस्य हरिभद्रात् पूर्ववर्तिन्याभावेऽन्यत् प्रमाणमापे दम्-
श्यते । यथा—धर्मोत्तरीयाया न्यायविन्दुटीकाया उपरि 'मल्लवादी' न, अनेन जैनाचार्येण टिप्पण-
लिखिता वर्तते । तस्याष्टिपण्या विलोकनेन ज्ञायते यत्—धर्मोत्तरं स्वटीकायामनकेषु स्थलेषु
पूर्वटीकाकर्तृविनीतदेवस्य टीका दुपिता, खण्डिता च । विनीतदेवस्य सत्ताममयः प्रन्तत्त्वज्ञ १४०
७०० निकटवर्ती संस्थाप्यते । 'अतस्तत्कृतटीकाया नृपको धर्मोत्तरस्तस्मात् समयान् तु परवर्त्यैव
इत्यत्र तु न कोऽपि विवदेत् । एतादृश्यां स्थितौ, कदाचित् स हरिभद्रमममयवर्ती भवन्तु शक्येन
पश्यान्तु, निवर्तयितुं हासलेखकस्य तागनाथस्य यदिदं कथनम्—' आचार्यधर्मोत्तर ' ८४७ खण्डित

५. 'बहुमवाप्रसिद्धोऽपि अवैक्यविशङ्कितः । बालवत्सादुपालभ्यैवैविधविश्रुतामयम् ॥

तथा हि साऽय वृद्धधर्मोत्तरानुसार्थयलीकवाचालतया नृत्यस्वरूपयोगेपि व्युत्पत्तिं व्यवहारकालया
रतुः यताभ्युपगमयन् बाल इवेकामयद्व्यालिं वेगवतया चलणत् इयं कृत्य दर्शयन् (न्यवमुपालभ्यत-
त्रैविश्रुताविदः । (स्याद्वादरत्नाकर ५० १२ ।

(६) यथावाचि 'अन एवेत्यादि' तत्रायमाशयः लक्ष्येति प्रसिद्धमनुवाच्य भवति न्यस्मात् भवति भक्त्या
द्वितीयाद्या समुपादीयन्तः लक्षण पुनरप्रसिद्धं विज्ञेयमित्यनया भवति भक्तिः पथमैव प्रमुत्पन्न इति ।
साऽय साहित्यज्ञताभिमानात् तत्र वृद्धधर्मोत्तरमपश्यति स्वयमेव व्याख्येय इति किमन्यदस्य द्वावता-
मियस्य श्लाघनीयता प्रज्ञाया । (स्याद्वादरत्नाकर ५० १३

सार्धात् पानावगल 'पि समाप्तः]

५४ इयं टिप्पणी मन्त्रिनि 'बिम्बिलोपिथिका वृद्धिका नाम्ना ग्रन्थमाख्याया । रमित्यादेशः । सूत्रयन

५५ टिप्पणीकारस्यैतदर्थं सूचकानि कानिचिद्वाक्यानीमानि—

(१) मध्यग्लानेत्यादिना विनीतदेवव्याख्या दूषयति । (५० ३)

(२) 'हेमोऽर्थे' इत्यादिना विनीतदेवस्य व्याख्या दूषिता । (५० १३)

(३) उल्लेख ग्रन्थेन सर्वशब्द इत्यादिना टीकाकृता व्याख्या दूषयति । विनीतदेव शास्त्रज्ञा व्याख-
यमाशङ्क्य व्याख्यानम् । (५० १३)

(४) अनेन लक्ष्यलक्षणभाव दर्शयन् विनीतदेवव्याख्याना मन्त्राभिहितमन्त्रधरूप प्रमुत्पन्नम् । (५० ३)

(५) तत्र पक्षिनीतदेवना सामान्यवाचक्यवाचकभावमङ्गीकृत्य निबिडव्यक्त्यभिनिन्दयल्लेख्यत्वं मानेना
दित नद दूषितं भङ्गया । (५० २३ ४)

५६ म० म० मतीशचन्द्राविद्यामुष्णलिखितं हिस्तारे आक दि मिदिवरस्कूल आद रन्देयन राजिक
नामक पुस्तकं दृष्टव्यम् । (५० ११९)

विद्यमानस्य बङ्गदेशशासकनृपतिवनपालस्य समवर्ती आसीत्'—^{५७} इति । तस्य किमपि बाधकं प्रमाणमद्यावधि न प्रसिद्धिमायातम्, अतोऽस्य धर्मोत्तरस्य हरिभद्रादर्वाकालवर्तित्वस्वीकारे न किञ्चिदसामञ्जस्यम् ।

३

हरिभद्रः—मल्लवादी च ।

हरिभद्र-धर्मोत्तरयोरिव हरिभद्र मल्लवादिनोरपि पौर्वापर्यं एका जटिला समस्या समुपतिष्ठते । जैनतत्त्वज्ञानमूलाधारभूत-नयवादमिद्वान्तप्रतिपादकस्य 'द्वादशारनयवक्र' नामकमहाग्रन्थस्य प्रणेता 'मल्लवादी' नामाचार्यो जैनीये इतिहासे सुप्रसिद्धः । एनमेव तार्किकशिरोमणिं हरिभद्रसूरिनेकान्तज-यपताकायां द्वित्रेषु स्थलेषु^{५८} 'आह च वादिमुख्यो मल्लवादी सम्प्रतिशेकायाम्' इत्येतादृशेनोल्लेखेन जैनसाहित्यशेखरायमाण—'सम्प्रतिप्रकरण' नामकमहातर्कग्रन्थस्याऽपि टीकाकारत्वेन ज्ञापितवान् । अयं चाचार्योऽद्यावधि जैनपरंपरायां साधारणतः खृष्टीयचतुर्थशताब्दीवर्ती मन्यते ।

इतश्च, उपरितनपरिशिष्टमुचनानुसारेण धर्मोत्तरकृतन्यायविन्दुटीकायाऽष्टिपणिकाग्रन्थेनापि मल्लवादिन एव नाम अवाप्यते । सामान्यतो जैननाम्नयेऽद्यापि मल्लवादिनाम्न एकैव चाचार्यस्य विश्रुतत्वात्, उक्तप्रसिद्धतार्किकमल्लवादि-न्यायविन्दुटीकाष्टिपणिकाग्रन्थवादिनारण्यस्वीकारे विदूषां भ्रान्तिः साहजिकी । अनर्थेव भ्रान्त्या विश्रामुषणमहाशयेन प्रसिद्धतार्किकमल्लवादिनः खृष्टीयनवमशताब्दीवर्तित्वं स्थापयितुं प्रयासः कृतः ।^{५९}

परन्तु, अस्मां प्रसिद्धतार्किकस्मृति हरिभद्रेण स्वयं स्पष्टं स्मृतत्वात्, तस्मात् प्रार्थान एव, इत्यत्राधुना न स्वल्पोऽपि कस्याश्चित् शङ्काया अवकाशः । नर्थेव, उपरिर्नने परिशिष्टे च धर्मोत्तरस्य हरिभद्रात् पश्चादवर्तित्वेन प्रदर्शितत्वात् शिष्योपागमे मल्लवादी हि हरिभद्रादर्वाचीनः, इत्यपि स्फुटमेव । ततश्च-धर्मोत्तरनामानो हौ बौद्धाचार्याविव मल्लवादिनामानौ जैनाचार्यावपि द्वौवेव स्वाकर्णायौ इत्यस्माकमत्र निर्णयः ।

४

हरिभद्रः—शङ्कराचार्यश्च ।

हरिभद्रसूत्रेः समयनिर्णयेन, तत्साहित्यावलोकनेन च मायावादमतिष्ठानकस्याऽऽदिपञ्चरत्नचार्यस्य सत्तासमयविषयेऽपि क्रियान् निर्णयं कर्तुं शक्यते ।

तत्र तावत् पुराविदां विदुषामस्मिन् विषयेऽनेकानि मतानि विलोक्यन्ते । कस्याचिन्मतेन शङ्क-

^{५७} तदेव पुस्तकम् (पृ० १३१)

^{५८} जनेकान्तजयपताका [यशोविजयग्रन्थमालायां मुद्रिता] पृ० ४७ ४८, १९.

^{५९} 'हिस्टरी आव दि सिद्धिबल्लुल आव इन्डियन लौजिक' पृ० ३४

राचार्यः खलु खृष्टाब्दात् शतशो वर्षाणि पूर्ववर्ती, कस्यचिन्मतेन खृष्टीयषष्ठमशताब्दीवर्ती, केषांचिन्मतेन च षष्ठ-सप्तम-ऽष्टमादिशताब्दीवर्ती वा; इति । अस्मन्मतेन पुन स हि-अद्वितीयोऽद्वैतवादी महात्मा हरिभद्राक्षर्वाचीन एव, न प्राचीनः; हरिभद्रेण स्वग्रन्थे क्वापि तत्सूचनस्याकृतत्वात् । हरिभद्रीयग्रन्थानां विलोकने स्पष्टमेव ज्ञायते, यत्—तेन सूरिणा स्वपूर्ववर्तिनां प्रायेण सर्वेषां प्रसिद्धनरतत्त्वज्ञानां मतानि मीमांसितानि, नामस्मरणानि च कृतानि । यदि शङ्कराचार्यसदृशो हि महान् तत्त्वज्ञ स्वस्मात् पूर्ववर्ती, जातो भवेत्, तर्हि तस्यापि नामस्मरणम्, मतमीमासनं वा हरिभद्रेणावश्यं कृतं भवेत् । शङ्कराचार्यस्य मतमीमासने तु हरिभद्रस्य विशिष्टः प्रसङ्गोऽपि प्राप्त आसीत् । यत्— शङ्कराचार्येण हि स्वकीयशारीरिकभाष्ये द्वितीयाध्यायनाद्वितीयपादीय—‘ नैकस्मिन्नसम्भवात् ’ इत्यादि (२, २, ३३-३६) सूत्रव्याख्यावसरे जैनदर्शनमूलभूत—‘ अनेकान्तवाद ’ (स्याद्वाद) रसद्धान्तन्य उपरि नैकेऽसद्विशेषाः कृताः सन्ति । हरिभद्रेण पुन—‘ अनेकान्तजयपताका ’ ग्रन्थः समग्रमतिपासिदार्शनिककृतानेकान्तवादविषयकदोषारोपणदूरीकरणाय, स्वमिद्वान्तस्थापनार्थं च विचारानोऽस्ति । तथा सति, यदि शङ्कराचार्यो हरिभद्रात् पूर्ववर्ती तदा कथं न शङ्करकृतानेकान्तवाद-विडम्बनं हरिभद्रेण प्रतिविडम्बनं दृश्यते ? इति । तत्र, हरिभद्रेण स्वग्रन्थे ग्रन्थेषु नैकेषु स्थलेषु समुचितरूपेण ब्रह्माद्वैतास्य यथाभिव्यक्तिमीमासा कृता बहिर्वृत्त्यो, तथापि न कुत्रचित् शङ्कराचार्य-विचाराणामनुसरणम्, आलोचनम्, विवेचनं वा कृतमुपलभ्यते । अतो ज्ञायते हरिभद्राद्वर्चीन एव शङ्कराचार्यः । एवं च सति, प्रसिद्धदेशभक्तलोकनान्येन सुगुह्यतानामपेयेन तिलकोपनाच्चा बाल्यगङ्गाधरेण स्वकृत ‘ कर्मयोगशास्त्रापरनाम ’ ‘ गीतारहस्य ’ ग्रन्थे शङ्कराचार्यस्य विद्यमानत्वं ६८८-७२० खृष्टाब्दे यदनुमितिं तत्र सम्यगवधार्यते, किन्तु, अध्यापककाशीनाथपाठकमहाशयेन खृष्टाब्दे ७८८-८२० यावद् यः समयः स्थिराकृतः^{६०} स एव अस्माकं समुक्तिः, सुनिश्चितः प्रतिभाति । इत्यलं प्रसङ्गेन ।

६० ‘ जनेल बां. जे० रो० प० मो० पुस्तक १८ प० ८८-९६ इत्यादि ।

प्रकाशक—

झाह अंबालाल चतुर्धारी बी ए
व्यवस्थापक

जैन साहित्य संशोधक समाज
कर्मसुख कॉलेज रोड, पुना

मुद्रक—सिताराम मणेश मोहनोळे,
सहाराट्र प्रिंटिंग प्रेस, हनुमान
नं. ८८०, पुणे

